

Op weg naar een werkelijk nieuw Europa ?

Een onderzoek naar de opstelling van de SPD ten aanzien van het Europese integratieproces in de periode 1945-1969 en de Europa-Politiek van Willy Brandt en Helmut Schmidt 1969-1982

Nicolette Dijkstra- Luchsinger
Doctoraalscriptie
Departement Geschiedenis en
Kunstgeschiedenis
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht
Begeleider: dr. M.L.L. Segers

Augustus 2008

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	1
HOOFDSTUK 1 DE SPD EN HET EUROPESE INTEGRATIE- PROCES 1945-1960	12
1.1 De internationale context.....	13
1.2 De SPD en Europa tot de oprichting van de BRD.....	19
1.2.1 Europa als <i>Dritte Weg</i> 1945-1949.....	20
1.2.2 De oprichting van de Bondsrepubliek.....	24
1.3 SPD in oppositie tegen de <i>Westintegration</i> van de BRD.....	26
1.3.1 De toetreding tot de Raad van Europa.....	28
1.3.2 Het Schumanplan.....	29
1.3.3 Het plan Pleven.....	33
1.4 De koerswijziging.....	36
1.5 Samenvatting/conclusie.....	40
HOOFDSTUK 2 DE SPD, HET EUROPESE INTEGRATIEPROCES EN DE OSTPOLITIK.....	42
2.1 Europese integratie in de jaren zestig.....	43
2.2 De ontwikkeling van de <i>neue Ostpolitik</i>	46
2.3 De relatie tussen de <i>neue Ostpolitik</i> en het Europese integratieproces.....	50
2.4 Samenvatting/Conclusie.....	52
HOOFDSTUK 3 DE EUROPAPOLITIEK VAN WILLY BRANDT EN HELMUT SCHMIDT 1969-1982.....	54
3.1 De eerste twee Bondskanseliers van de SPD.....	54
3.2 Conjunctuur van de Duitse Europapolitiek onder Brandt en Schmidt.....	63
3.3.1 Economische en monetaire integratie.....	66
3.3.2 Europese Politieke Samenwerking.....	78
3.3.3 Institutionele ontwikkelingen.....	87
3.4 Samenvatting/conclusie.....	95
CONCLUSIE.....	103
LIJST MET AFKORTINGEN.....	104
LITERATUUR.....	106
LITERATUUR EN BRONNEN INTERNET.....	110

INLEIDING

In 1960 verklaarde de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) dat de West-Europese verdragen en het NAVO-bondgenootschap voor de SPD de grondbeginselen en het kader vormden van alle buitenlandse en herenigings-politiek van de Bondsrepubliek.¹ Aan de acceptatie van de *Westintegration* ging een ingrijpend hervormingsproces vooraf waarin de SPD haar socialistische principes fundamenteel bijstelde en haar verzet tegen de integratie van West-Duitsland in West-Europa en het NAVO-bondgenootschap liet varen.

Als eerste grote Duitse partij had de SPD in 1925 het streven naar een verenigd Europa in haar partijprogramma opgenomen en deze Europese oriëntatie werd op de eerste partijdag na de Tweede Wereldoorlog bevestigd. Op 11 mei 1946 verklaarde de SPD:

*“Die deutsche Sozialdemokratie erstrebt die Vereinigten Staaten von Europa, eine demokratische und sozialistische Föderation europäischer Staaten. Sie will ein sozialistisches Deutschland in einem sozialistischen Europa”.*²

Ondanks dit pro-Europese uitgangspunt verzette de SPD zich in de eerste helft van de jaren vijftig heftig tegen de integratie van West-Duitsland in West-Europa. De SPD meende dat de binding van de Bondsrepubliek aan het Westen de deling van Duitsland zou verdiepen en legde de prioriteit bij het herstel van de eenheid van Duitsland. De aansluiting bij het Westen kon echter rekenen op de steun van de meerderheid van de bevolking. Het volharden in de afwijzing van de *Westintegration* leverde de SPD een nationalistisch en anti-Europees imago op. Nadat de Bondsrepubliek in 1955 lid werd van de NAVO en de (bijna volledige) soevereiniteit verkreeg en de DDR vervolgens tot het Warschaupact toetrad, staakte de SPD haar verzet tegen West-Europese integratieplannen en stemde in 1957 voor de Verdragen van Rome. Met de aanname van het Godesbergprogramma in 1959 nam de partij afscheid van traditionele socialistische doctrines en stelde haar doelen binnen de *soziale Marktwirtschaft*. Vervolgens voltrok zich binnen de SPD het inzicht dat aan de hereniging van Duitsland gewerkt zou moeten worden vanuit de binding aan het

¹ Uitgesproken door Herbert Wehner d.d. 30 juni 1960 in de Bondsdag. Siegfried Heinemann, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, in: Richard Stöss (eds.), *Parteien Handbuch Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band 2 FDP-WAV* (Opladen, 1984), p. 2068.

² Wolfgang Müller, *Die europapolitischen Vorstellungen von Kurt Schumacher 1945-1952 Eine Alternative für Deutschland und Europa?*, (Stuttgart, 2003), p. 27 en Walter Lipgens, *Die Anfänge der europäische Einigungspolitik 1945-1950, I. Teil: 1945-1947*, (Stuttgart, 1977), p. 238,239.

Westen. Daarmee werd de weg vrijgemaakt voor de volledige acceptatie van de *Westintegration* van de BRD. Het streven van de SPD naar een federaal Europa richtte zich sindsdien op het West-Europese integratieproces en de SPD stelde zich positief op ten aanzien van de verbreding en verdieping van de West-Europese samenwerking.

Toch stelde William Paterson in 1974 vast, in zijn studie naar de SPD en Europese integratie, dat het West-Europese integratieproject gedurende de jaren zestig voor de SPD aan belang had ingeboet en dat de SPD begin jaren zeventig de voorstelling van een supranationaal Europa had losgelaten. Bovendien voorspelde Paterson dat de BRD zich zelfbewuster zou gaan opstellen en minder geneigd zou zijn mee te werken aan supranationale Europese constructies ten gevolge van de door de SPD ontwikkelde en geïmplementeerde *neue Ostpolitik*:

*“These treaties (NL: de Ostverträge) have the effect of playing down the reunification option and emphasising the permanence of the Federal Republic. Such situation is bound to have repercussions on West European policy. Any present day West German government is going to be less happy about submerging its new found identity and immense prosperity in a tight-knit European construction than the government of the weak and provisional Federal Republic of 1949.”*³

Patersons redenering is gebaseerd op de verwachting dat naarmate de BRD aan politieke zelfstandigheid en economisch gewicht wint, dit tot gevolg zou hebben dat het land minder geïnteresseerd zou zijn in het Europese integratieproject. Daarmee getuigt hij van een realistische visie op de internationale betrekkingen. Het Realisme gaat ervan uit dat staten er altijd naar zullen streven hun macht te behouden en/of te vergroten. Tot integratie zullen staten alleen overgaan wanneer zij verwachten daarmee de eigen positie te kunnen versterken. Integratie wordt in het Realisme beschouwd als een variant van de al oude politiek van het machtsevenwicht. De duurzaamheid van regionale integratie wordt sterk betwijfeld en staten zullen volgens de realistische theorie de belangrijkste acteurs blijven in het internationale systeem.⁴

In zogenaamde traditionalistische historische verklaringen van het West-Europese integratieproces, die nauw verwant zijn aan het Realisme, wordt de pro-

³ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, (Farnborough, 1974), p. 152.

⁴ Bernhard Rinke schematiseert de stromingen in de theorie van de Internationale Betrekkingen in drie hoofdrichtingen, te weten het Realisme, Neoliberale Institutionalisme en Idealisme en beschrijft hun verhouding tot het fenomeen Integratie. Zie: Bernhard Rinke, *Die beiden grossen deutschen Volksparteien und das Friedensprojekt Europa: Weltmacht, Zivilmacht, Friedensmacht?* (Baden-Baden, 2006), p. 78. Zie voor beschrijving Realisme: Robert Jackson, Georg Sorensen, *Introduction to International Relations Theories and approaches*, (Oxford, derde editie, 2007), p. 59-88.

Europese oriëntatie van de Bondsrepubliek verklaard uit de wens van de BRD een gelijkwaardige positie in het Europese statenstelsel te verkrijgen. De BRD was bij haar oprichting in 1949 niet soeverein, maar stond onder toezicht van de Westerse geallieerden en was voor haar militaire bescherming afhankelijk van het Westen. Daarnaast was de jonge Bondsrepubliek voor de economische wederopbouw aangewezen op de steun van het Westen. Delen van soevereiniteit op Europees niveau stond in deze omstandigheden voor de BRD gelijk aan het vergroten van politieke zelfstandigheid en economisch gewicht. Bovendien verbond Konrad Adenauer aan het concept *Westintegration* de *Politik der Stärke*: alleen een sterk Westers blok zou weerstand kunnen bieden aan het communisme en de Sovjet-Unie er toe zou kunnen dwingen in te stemmen met de hereniging van Duitsland. De BRD beschouwde zichzelf als de enige rechtmatige vertegenwoordiger van het Duitse volk en ontkende het bestaan van de DDR. Pas nadat de Duitse hereniging was gerealiseerd zou sprake kunnen zijn van een ontspanningspolitiek richting het Oosten. De versterking van de West-Europese samenwerking, vanaf 1955 in samenhang met het NAVO-bondgenootschap, droeg op basis van de *Politik der Stärke* dus ook de belofte in zich dat de eenheid van Duitsland hersteld zou kunnen worden.

Adenauers *Westpolitik* bleek succesvol, de BRD verkreeg in 1955 een (bijna) soevereine status en de economische wederopbouw verliep voorspoedig. De Duitse eenheid was echter geen stap dichterbij gekomen. Na de bouw van de Muur in 1961 en de Cuba-crisis in 1962 aanvaardden de VS en de Sovjet-Unie de status quo in Europa op basis van de deling van Duitsland en trad een periode van ontspanning in tussen de beide supermachten. De Bondsrepubliek hield echter vast aan de *Politik der Stärke*. Willy Brandt was de eerste die uitsprak dat het vasthouden aan de eis tot herstel van de eenheid de BRD niet alleen in een geïsoleerde positie bracht, maar ook de Duitse deling zou versterken. Contact tussen de beide Duitse staten was zijns inziens noodzakelijk om de Duitse natie bijeen te kunnen houden. Aan de door hem ontwikkelde *neue Ostpolitik* lag in tegenstelling tot de *Politik der Stärke*, het uitgangspunt ten grondslag dat ontspanning tussen Oost- en West in Europa de mogelijkheid tot hereniging op termijn dichterbij zou brengen. De eenwording van Duitsland werd daarmee een doel voor een verre toekomst waarin de verhouding tussen Oost en West de hereniging zou toelaten. Na de verkiezingsoverwinning van 1969 kwam de SPD voor het eerst in het bestaan van de BRD aan de macht en werd onder leiding van Willy Brandt de *neue Ostpolitik* tot regeringsbeleid.

Nu de Bondsrepubliek had geaccepteerd dat de deling van Duitsland niet op korte termijn zou worden overwonnen verviel voor de BRD, aldus Paterson, een belangrijke reden om het West-Europese integratieproces te steunen. Voor een effectieve *Ostpolitik* was ontspanning tussen Oost en West in Europa een voorwaarde. Brandt streefde naar een *gesamt europäische Friedensordnung* en de versterking van het West-Europese integratieproject zou daarmee volgens Paterson in strijd zijn. De BRD was inmiddels een (bijna) soevereine staat en binnen de gemeenschap een economische reus, overdracht van soevereiniteit aan Europese instellingen was in deze omstandigheden niet zonder meer in het belang van de BRD. In de toekomst zou de BRD zich daarom terughoudend opstellen ten aanzien van de ontwikkeling van de Europese Gemeenschap tot een supranationaal Europa.⁵

Patersons voorspelling uit 1974 geeft aan dat een pro-Europese opstelling van de SPD voor tijdgenoten geen vanzelfsprekende zaak was. De binding van de BRD aan West-Europa werd gerealiseerd onder leiding van Konrad Adenauer en de CDU/CSU kon zich op dit feit beroepen. Het verzet van de SPD in de jaren vijftig tegen de West-Europese integratieplannen lag daarentegen nog vers in het geheugen. Bovendien veroorzaakte de *neue Ostpolitik* twijfel aan de pro-Europese opstelling van de Bondsrepubliek in het algemeen en de SPD in het bijzonder.

In de periode tussen 1969 en 1982 was de SPD aan de macht en waren Willy Brandt en Helmut Schmidt verantwoordelijk voor de Europapolitiek van de Bondsrepubliek. De vraag die in dit onderzoek centraal staat is in hoeverre de BRD zich tijdens en na de introductie van de *neue Ostpolitik* terughoudend opstelde ten aanzien van het Europese integratieproces en de beide SPD-bondskanseliers, zoals Paterson veronderstelde, afwijzend stonden ten opzichte van supranationale Europese constructies.

In de hiernavolgende opzet van het onderzoek zal uiteengezet worden met behulp van welke deelvragen deze centrale vraag beantwoord zal worden. Nu wordt eerst ingegaan op de wetenschappelijke relevantie van het onderzoek. Na de val van de Muur in 1989 en naar aanleiding van het optreden van Bondskanselier Schröder inzake de Amerikaanse inval in Irak begin deze eeuw, ontstonden wetenschappelijke debatten

⁵ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 141-152.

over de continuïteit van de Duitse buitenlandse politiek.⁶ Het oordeel over de Europapolitiek van de “oude” BRD was daarbij opmerkelijk eensgezind. De BRD had altijd blijk gegeven van een groot Europees engagement en terughoudendheid getoond in het naar voren brengen van nationale belangen. De Bondsrepubliek bemiddelde tussen de lidstaten en ondersteunde Europese plannen royaal. De Europapolitiek van de Bondsrepubliek werd gevoerd op basis van het credo “als de richting maar juist is”, waarbij een Europese bondstaat het gewenste eindresultaat zou moeten zijn.⁷ Willy Brandt en Helmut Schmidt zetten ieder hun eigen accenten in de Europapolitiek, maar ook zij zagen, net als de CDU-bondskanseliers van de “oude” BRD, meer Europa als een grotere kans op duurzame vrede en stonden positief ten opzichte van het Europese integratieproject. Willy Brandt inspireerde het integratieproces tijdens de conferentie van staats- en regeringsleiders te Den Haag in 1969. Zijn inspanningen droegen bij aan de eerste uitbreidingsronde van de Europese Gemeenschap en het ontstaan van plannen voor een Economische en Monetaire Unie. Helmut Schmidt onderscheidde zich op zijn

⁶ Zie voor een overzicht van het debat over de Duitse buitenlandse politiek in Duitsland in de jaren negentig: M. Jerabek, Das vereinte Deutschland und “neue” deutsche Aussenpolitik. Diskussion in den 90er Jahren, in: *Studia Germanica et Austriaca, E-hefte für Zeitgeschichte*, nr. 2/herfst 2002 (geraadpleegd 22.09.2003). Arnulf Baring, Gregor Schöllgen, H.P. Schwarz ijverden voor een “terugkeer” van het nationale belang, de tegenpositie werd ingenomen door o.m.: Hans W. Maull, Karl Kaiser en Dieter Senghaas. De laatsten benadrukten het belang van de continuïteit van de Duitse buitenlandpolitieke oriëntatie. Hans W. Maull ontwierp het concept van de BRD als *Zivilmacht* en zet de kenmerken van de Duitse buitenlandse politiek tussen 1949-1989 in de inleiding van de volgende publicatie nog eens op een rij: Hans W. Maull, Die prekäre Kontinuität: Deutsche Aussenpolitik zwischen Pfadabhängigkeit und Anpassungsdruck, in Manfred G. Schmidt, Reimut Zohlnhöfer (eds.): *Regieren der Bundesrepublik Deutschland in der Bundesrepublik Deutschland Innen- und Aussenpolitik seit 1989*, (Wiesbaden, 2006), p. 2-5. Zie voor een voor het Neorealisme paradigmatische voorspelling n.a.v. het einde van de Koude Oorlog: John J. Maersheimer, Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War, in: *International Security*, vol. 15, nr. 1 1990, p. 5-56.

Zie voor het debat begin deze eeuw, waarbij met name het eigengereide optreden van Schröder inzake de inval in Irak in 2003 de aandacht trok: *Aus Politik und Zeitgeschichte Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* nr. 11, 2004, hierin posities van Gunther Hellmann, Werner Link, Hans W. Maull, Gregor Schöllgen en Thomas Risse, www.bpb.de/publikationen, geraadpleegd juli 2008.

⁷ Enkele voorbeelden van studies waarin dit beeld wordt gehanteerd c.q. naar voren komt zijn: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet et al. *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, (Opladen 2002), Th. Risse, D. Engelmann-Martin, Identity Politics and European Integration, in: A. Pagden, *The Idea of Europe From Antiquity to the European Union* (Cambridge, 2002) p. 301, Joachim Schild, Europäisierte Nationalstaaten. Deutschland und Frankreich im europäischen Mehrebenensystem, in: Michael Meimeth, Joachim Schild *Die Zukunft von Nationalstaaten in der europäischen Integration deutsche und französische Perspektiven*, (Opladen, 2002), p. 46., Heinrich A. Winkler meent dat de BRD altijd vastgehouden aan de voorstelling van een federaal Europa. Zijns inziens had dit wensdenken de BRD blind had gemaakt voor de beperkingen en problemen van het Europese integratieproject. Heinrich A. Winkler, *Deutschland, Europa und der Westen*, voordracht 26 januari 2004 te Berlijn, p. 12, website Friedrich Ebert Stiftung <http://library.fes.de/fulltext/historiker>, geraadpleegd juli 2008. Zie voor Nederland: Ton Nijhuis, “Duitsland een onmachtig land?”, in *Internationale Spectator*, september 2001, nr. 9, p. 435-439.

beurt door, samen met zijn Franse ambtgenoot Giscard d'Estaing, het initiatief te nemen tot de realisatie van het Europees Monetair Systeem.⁸

Ton Nijhuis spreekt in verband met de beoordeling van de Duitse buitenlandpolitieke opstelling van een succesvolle “*rebranding*”. Hij constateert dat de BRD er na de Tweede Wereldoorlog in slaagde het beeld van een centralistische, unilaterale, militaire staat om te buigen in dat van een federale, multilaterale en in de Westerse wereld geïntegreerde, civiele en handelsstaat.⁹

De verwachting van Paterson uit 1974 lijkt in tegenspraak met het wetenschappelijk oordeel over de Europapolitiek van de “oude” BRD en is mogelijk door het proces van *image building* dat Ton Nijhuis aan de orde stelt, gekleurd. In ieder geval kan geconstateerd worden dat het grote Europese engagement van de BRD destijds niet zo vanzelfsprekend was als de hedendaagse consensus doet vermoeden. Het is daarom ook de vraag of het oordeel over de Europapolitieke opstelling van de “oude” BRD voor de periode dat de SPD aan de macht was juist is of nuancering behoeft.

Ten tweede is de vraag van belang omdat in het wetenschappelijk onderzoek en debat in verhouding weinig belangstelling is getoond voor de stellingnamen van de afzonderlijke Duitse politieke partijen. In 1996 constateerde Michael Roth in dit verband met betrekking tot de SPD:

*“Fundierte und breite Untersuchungen zur Europapolitik der SPD bestehen nicht. Wenn überhaupt, wird die sozialdemokratische Europapolitik unter sicherheits- und aussenpolitische Gesichtspunkten subsummiert.”*¹⁰

De aandacht ging veel meer uit naar “de Duitse Europapolitiek”. Ernst Haas noteerde echter al in 1958 dat politieke partijen een rol spelen in het integratieproces: zij zijn

“.. more important carriers of political integration (...) than even supranationally organised interest groups”. Belangrijker is dat het integratieproces na het einde van de Koude Oorlog in de jaren negentig in een stroomversnelling terecht kwam waardoor steeds meer binnenlandpolitieke onderwerpen ofwel beïnvloed worden door Europese regelgeving ofwel (mede) op Europees niveau besloten worden. Dit heeft

⁸ Gisela Müller-Brandeck-Bocquet, Corina Schukraft, *50 Jahre deutsche Europapolitik – ein Resümee*, in: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen, 2002), p. 222-228.

⁹ Ton Nijhuis, *Een oud land – een nieuw imago Duitslands succesvolle politiek van image building na de Tweede Wereldoorlog*, in: *Internationale Spectator*, juli/augustus 2002, nr. 7/8, p. 364-368.

¹⁰ Bernhard Rinke, *Die beiden grossen deutschen Volksparteien und das Friedensprojekt Europa: Weltmacht, Zivilmacht, Friedensmacht?* (Baden-Baden, 2006), p. 43-45.

twee gevolgen: Het leven van de EU-burgers wordt in grotere mate bepaald door Europese politiek en daardoor wordt Europa, zoals Andreas Maurer stelt, voor politieke partijen *politisierungsfähig*.¹¹ Daarnaast dwingt voortgaande Europese integratie politieke partijen hun posities ten aanzien van Europa te nuanceren, waardoor verschillen in de Europese oriëntatie van de partijen duidelijker naar voren zullen komen. Zicht op Europapolitieke tradities van de afzonderlijke politieke partijen is daarom wenselijk.

Opzet van de studie:

Teneinde de centrale vraag te kunnen beantwoorden dienen een aantal deelvragen te worden behandeld. Ten eerste zullen de visies van de SPD op een verenigd Europa en de standpunten ten aanzien van het West-Europese integratieproject vanaf 1945 tot 1960 in kaart worden gebracht. In deze periode verwierf de partij een anti-Europees imago, maar volgde ook de acceptatie van het Europese integratieproject. Uit dit eerste hoofdstuk zal moeten worden afgeleid wat het streven naar de “*Vereinigten Staaten von Europa*” voor de SPD betekende en wat de acceptatie van het West-Europese integratieproces inhield. Om de Europapolitieke opstelling van de SPD in deze jaren te verhelderen, wordt deze geplaatst tegen de achtergrond van de internationale situatie, de eerste stappen in de richting van Europese integratie en de binnenlandse politieke verhoudingen in de BRD.

In hoofdstuk twee wordt onderzocht of het Europese integratieproces voor de SPD gedurende de jaren zestig, zoals Paterson stelde, aan belang inboette. Daartoe worden de voortgang van het Europese integratieproces en de daarbij door de SPD ingenomen standpunten behandeld. Het accent wordt in dit hoofdstuk echter gelegd op de ontstaansgeschiedenis van de *neue Ostpolitik* en de relatie die Willy Brandt legde tussen het West-Europese integratieproces en de door hem ontwikkelde *Ostpolitik*. Aan de hand hiervan zal worden vastgesteld of de versterking van het West-Europese integratieproces door Willy Brandt strijdig werd geacht met zijn Oost-politieke doelen.

Tot 1966 droeg de SPD geen regeringsverantwoordelijkheid, dit heeft tot gevolg dat de standpunten van de SPD in deze periode zullen moeten worden afgeleid uit kritiek op het regeringsbeleid en de alternatieven die de partij aandroeg voor de

¹¹ Andreas Maurer, Der Wandel europapolitische Grundorientierungen nationaler Parteien in der Europäischen Union, in: Matthias Jopp, Andreas Maurer, Heinrich Schneider (eds.), *Europapolitische Grundverständnisse im Wandel, Analysen und Konsequenzen für die politische Bildung*, (Bonn, 1998), p. 306-308.

Europapolitiek van de regering. Van 1966 tot 1969 nam de SPD deel aan de regering als junior partner van de CDU/CSU. Willy Brandt was minister van Buitenlandse Zaken. Samen met Herbert Wehner, minister voor *gesamt Deutsche Fragen*, concentreerde hij zich op de *Ostpolitik*.¹² De Europapolitiek behoorde in eerste instantie tot de competentie van Bondskanselier Kurt Georg Kiesinger en was dus in handen van de CDU/CSU. Uit de in deze periode gevoerde Europapolitiek kunnen daarom niet zonder meer de standpunten van Willy Brandt of de SPD worden afgeleid.

In hoofdstuk drie wordt de centrale vraag onderzocht in hoeverre de BRD zich in de periode dat de SPD aan de macht was, tijdens en na de introductie van de *Ostpolitik*, terughoudend opstelde ten aanzien van ontwikkelingen van het Europese integratieproces in supranationale richting. Daartoe zal de opstelling van de bondskanseliers met betrekking tot drie Europese beleidsterreinen worden onderzocht, te weten: de economische en monetaire integratie, de buitenlandpolitieke samenwerking en de institutionele structuur van de gemeenschap. Deze keuze maakt het mogelijk de politiek van de BRD ten aanzien van het integratieproject te onderzoeken op zowel het gebied van de zogenaamde *low politics* als de *high politics*. De politiek met betrekking tot de institutionele structuur van de gemeenschap kan licht werpen op de voorstelling van de toekomst van het integratieproces.

De grote welvaart van de Bondsrepubliek werd door Paterson aangehaald als één van de argumenten voor zijn verwachting dat de BRD zich terughoudend zou opstellen. Onderzocht zal worden of de BRD ondanks haar grote economisch gewicht bereid was tot concessies om de Europese economische en monetaire integratie vooruit te brengen.

Met betrekking tot de buitenlandpolitieke samenwerking op Europees niveau zal onderzocht worden of de versterking van de samenwerking door de bondskanseliers werd bevorderd en welke vorm en inhoud zij aan de samenwerking wensten te geven. Daarnaast zal ingegaan worden op de vraag wat de Europese buitenlandpolitieke samenwerking betekende voor de *Ostpolitik* en de trans-Atlantische band.

Ten aanzien van de institutionele structuur staat de vraag centraal of de Bondskanseliers vasthielden aan de voorstelling van een Europese bondsstaat, het Duitse equivalent van een federaal, c.q. supranationaal Europa. En zo ja, welke relevantie had deze voorstelling voor de Europapolitieke praktijk en welke methode stonden zij voor om deze Bondsstaat te bereiken? Door politici werden de begrippen

¹² William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 144,145.

supranationaal, federaal en Europese bondsstaat in de jaren zeventig doorgaans naast elkaar aangewend zonder dat een scherp onderscheid werd gemaakt. Deze voorstellingen werden gehanteerd in oppositie tot respectievelijk de voorstelling van een intergouvernementeel, confederaal Europa en Europa als Statenbond. Voor een beter begrip is in dit bestek slechts van belang dat een supranationaal Europa verwijst naar een eindpunt waarin de natiestaat haar soevereiniteit heeft overgedragen aan een centrale Europese gezagsstructuur. Een intergouvernementeel Europa verwijst naar een situatie waarin de natiestaat haar autonomie behoudt. Europa wordt dan gezien als een verdragsrechtelijke constructie, een internationale organisatie waarin de natiestaat de belangrijkste acteur blijft.¹³

Dit hoofdstuk onderzoekt de Europapolitiek van de Bondsrepubliek zoals deze onder verantwoordelijkheid van de SPD in de periode 1969-1982 gestalte kreeg. Het onderzoek richt zich primair op de door de bondskanseliers Willy Brandt en Helmut Schmidt naar voren gebrachte overwegingen en standpunten. Op basis van artikel 65 van de grondwet van de BRD heeft de bondskanselier een grote bevoegdheid met betrekking tot buitenlandse zaken.¹⁴ De Europapolitiek in het bijzonder geldt in Duitsland als zogenaamd *Kanzlerdomäne*, de bondskanselier is in Duitsland de meest bepalende politieke acteur in Europese Zaken.¹⁵ Hij/zij zet de algemene richtlijnen van de Europapolitiek uit en beslist wanneer de meningen verschillen.¹⁶

Voor de goede orde zij opgemerkt dat het met name gezien de vleugelvorming in de SPD gedurende de jaren zeventig, goed mogelijk is dat de standpunten binnen de partij over de Europapolitiek van Willy Brandt en Helmut Schmidt uiteenliepen. In het onderzoek is dit echter omwille van de beknoptheid en gezien de schaarste aan literatuur, buiten beschouwing gelaten.

¹³Inmiddels wordt het integratieproces niet alleen meer beschouwd als een nul-som spel zoals de geschetste tegenstelling impliceert. Uit de beschouwing van de Europese Unie als *sui-generis* verschijnsel komt naar voren dat het integratieproces veel complexer is dan uit de tegenstelling supranationaal-intergouvernementeel kan worden afgeleid. J.Q.Th. Rood, *Een einde aan de Europese integratie? Kanttekeningen bij het staatscentrisch paradigma in het integratiedebat* (Den Haag, 2001), p. 8,9,40,41.

¹⁴ Corina Schukraft, *Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren*, in: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet, *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, (Opladen, 2002), p. 16.

¹⁵ Mareike König, Matthias Schulz, *Trends und Kontroversen der Integrationshistoriographie*, in: Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung 1949-2000 Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen*, (Stuttgart, 2004), p. 32.

¹⁶ Christiane Tings, *The new German European Policy Challenges to decentralised EU policy coordination*, Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, *ZEI Discussion Paper C166*, (2006) p. 14.) www.zei.de, geraadpleegd juli 2008. Sinds 1993 heeft de Bundesrat hetzelfde instemmingsrecht gekregen als de Bondsdag (art. 23 GG).

De Europapolitiek van de BRD wordt geplaatst in de context van de voortgang van het integratieproces in de jaren zeventig en de internationale en binnenlandse politieke en economische ontwikkelingen. De eerste paragraaf bevat twee biografische schetsen van Willy Brandt en Helmut Schmidt waarin onder meer aandacht wordt geschonken aan hun (Europa)politieke denkbeelden in de periode voordat zij als bondskanselier aantraden. In deze beschrijving worden tevens de belangrijkste binnenlandpolitieke kwesties aangestipt die tijdens hun kanselierschap speelden. Daarna volgt de behandeling van de Europapolitiek op de drie Europese beleidsterreinen.

Hoofdstuk 3 wordt afgesloten met de beantwoording van de vraag of de BRD zich onder leiding van de SPD-kanseliers, terughoudend opstelde ten opzichte van de versterking van het Europese integratieproces en in het bijzonder ten opzichte van ontwikkelingen in supranationale richting.

Tot slot volgt in een algemene conclusie een korte reflectie op de Europapolitieke opstelling van de SPD over de gehele behandelde periode.

De wetenschappelijke literatuur over de Europapolitiek van de SPD is, zoals eerder vermeld, beperkt en ook in de geschiedschrijving over de SPD wordt aan de Europapolitiek weinig aandacht besteed. De strijd tegen de *Westintegration* heeft in verhouding veel aandacht gekregen en met name de Europapolitieke opvattingen van de eerste naoorlogse partijvoorzitter Kurt Schumacher. Studies die de jaren zestig en zeventig bestrijken richten zich doorgaans op de *Ostpolitik*. De publicatie van William Paterson vormt één van de weinige uitzonderingen.¹⁷ Deze literatuur is onder meer aangevuld met de studie van Walter Liggins naar het begin van Europese integratie in de eerste naoorlogse jaren in Duitsland. Daarin geeft hij ook de standpunten van de verschillende politieke partijen weer. De biografie van Kurt Schumacher van de hand van Peter Merseburger en de biografie van Herbert Wehner door Christoph Meyer geven inzicht in overwegingen die binnen de SPD de ronde deden.¹⁸ Verder zijn publicaties over de geschiedenis van de SPD, de Duitse Europapolitiek, de Duitse

¹⁷ Zie voor een overzicht van beschikbare literatuur: Bernhard Rinke, *Die beiden grossen Deutschen Volksparteien und das "Friedensprojekt Europa"*, p. 38,39,42-45.

¹⁸ Herbert Wehner maakte vanaf 1958 deel uit van het presidium van de SPD. Hij had tot 1966, het jaar dat Willy Brandt aantrad als minister van Buitenlandse Zaken, grote invloed op de buitenland- en herenigingspolitieke standpunten van de partij. Wehner ontwikkelde zich tot een invloedrijk leider en de informele partijstrateeg van de SPD. Wehner was in de jaren 1966-1969 *Bundesminister für gesamt deutsche Fragen* en volgde in 1969 Helmut Schmidt op als fractievoorzitter in de Bondsdag. Deze functie oefende hij uit tot 1983.

buitenlandse politiek, de *Ostpolitik*, de geschiedenis van de Bondsrepubliek en de geschiedenis van het Europese integratieproces geraadpleegd. Deze zijn doorgenomen op door de SPD en SPD-leiders naar voren gebrachte standpunten, maar dragen ook bij aan de schets van de historische context waarin de Europapolitieke opstelling van de SPD gestalte kreeg. Voor de Europapolitiek in de periode 1969-1982 is daarnaast gebruik gemaakt van biografien van Willy Brandt en Helmut Schmidt van respectievelijk Peter Merseburger en Michael Schwelien en autobiografien van de beide kanseliers. Daarnaast kon geput worden uit een beperkt aantal artikelen die specifiek handelen over de Europapolitiek van Brandt en Schmidt.

HOOFDSTUK 1: DE SPD EN EUROPA TOT 1960

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was in Europa een groot enthousiasme aanwezig voor het idee van een verenigd Europa. Ook in het door de Geallieerden bezette Duitsland was de aandacht voor de Europese idee groot. Bij vele Duitsers bestond de wens te breken met een verleden waarin Duitsland zich had gedefinieerd in oppositie tot haar Europese buurtgenoten en streefde naar een hegemoniale positie in Europa. Dit Duitse *Sonderbewusstsein* had tijdens het Derde Rijk geleid tot een extreem nationalistische en agressieve buitenlandse politiek met verschrikkelijke gevolgen.¹⁹

Europa was bovendien een manier om te ontsnappen aan de harde en schaamtevolle realiteit waarin Duitsland zich na de totale nederlaag van het Derde Rijk bevond. Het land was bezet door de Geallieerden en in vier zones verdeeld. Het dagelijks leven was ontwricht en in talloze gezinnen waren doden te betreuren. De materiele oorlogsschade was groot en stromen vluchtelingen keerden terug uit de Oostelijke gebieden. Door de Geallieerden werden berichten verspreid over de Nazi-misdaden en in Duitsland ontstond een besef van de enorme schade die het Derde Rijk in Europa had veroorzaakt. De discussies over een toekomstig verenigd Europa vonden plaats in het verlengde van de vraag of en op welke wijze een nieuw begin voor Duitsland mogelijk zou zijn. Na de onvoorwaardelijke overgave aan de vier geallieerden was het de vraag of er ooit weer sprake zou zijn van een Duitse natiestaat. Het lot van Duitsland lag in de handen van de bezettingsmachten en de bezettingpolitiek was erop gericht voorgoed een einde te maken aan de *Deutsche Frage*: Duitsland mocht nooit meer een bedreiging vormen voor de stabiliteit van het Europese statensysteem. De belangstelling voor Europa nam in Duitsland toe naarmate duidelijk werd dat op deze wijze een nieuwe statelijke toekomst bereikt zou kunnen worden. Ook in de programma's van de her- of nieuw opgerichte politieke partijen speelde Europa een belangrijke rol.²⁰

Voordat de politieke standpunten van de SPD ten aanzien van het Europese integratieproject in de periode van 1945 tot 1960 worden besproken volgt hieronder

¹⁹ Zie voor een heldere beschrijving van de ontwikkeling van de Duitse buitenlandpolitieke identiteit voor 1945 en de historische interpretatie daarvan na 1945: J.D. Terlouw, *Duitslands rol in de Wereld*, (Maastricht, 2008) p. 31-38.

²⁰ Peter Krüger, *Europabewusstsein in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in Rainer Hudemann, Hartmut Kaelbe, Klaus Schwabe (eds.), *Europa im Blick der Historiker, Historische Zeitschrift Beiheft 21* (München, 1995), p. 47

eerst een globale bespreking van de internationale ontwikkelingen tot 1960. Deze schetsen het kader van de (beperkte) mogelijkheden die voor Duitsland na 1945 open stonden.

1.1 De internationale context 1945-1960

Na de totale nederlaag in 1945 werd Duitsland bezet door de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk en verdeeld in vier zones. De vier geallieerden vormden samen de zogenaamde antifascistische alliantie. De doelstelling van de geallieerden was om voorgoed een einde te maken aan de *Deutsche Frage*: Duitsland mocht nooit meer een bedreiging vormen voor de stabiliteit van het Europese statensysteem. Plannen voor een verenigd Europa waren op dat moment onbespreekbaar. De Sovjet-Unie zag het streven naar een Verenigd Europa als een bourgeoisbeweging die gericht was tegen de Sovjet-Unie. Stalin wees iedere politiek in die richting van de hand.²¹

De relatie tussen de VS en de Sovjet-Unie verslechterde zodanig dat de schijn van een gezamenlijke bezettingspolitiek werd opgegeven. Sinds de afkondiging van de Trumandoctrine in 1947 werd de politiek van de VS ten opzichte van de Sovjet-Unie bepaald door *containment* en confrontatie. De dreiging uit het Oosten en de winst van communistische en socialistische partijen in Europa hadden tot gevolg dat de vraag hoe men zich in de toekomst tegen een sterke Duitse staat zou moeten beschermen niet meer de enige zorg van de westerse geallieerden was. De vraag hoe de West-Europese landen zich met Duitsland tegen het communisme konden beschermen won aan gewicht en nagedacht werd over een nieuwe statelijke toekomst voor de westerse zones. De politiek die ten aanzien van West-Duitsland werd gevoerd werd sindsdien gekenmerkt door *double containment*: Duitsland mocht geen bedreiging vormen voor de andere Europese staten en kreeg tegelijkertijd een functie in de beheersing van het communisme. Het kostte Frankrijk grote moeite om zich aan deze benadering aan te passen. Frankrijk had binnen een eeuw drie oorlogen tegen Duitsland moeten voeren en was uit op een zwak Duitsland. Zo had Frankrijk het Saarland, verantwoordelijk voor eenderde van de kolen en staalproductie van Duitsland, losgemaakt van Duitsland en door middel van een

²¹ Walter Lipgens, *Die Anfänge der Europäische Einigungspolitik 1945-1950, I. Teil: 1945-1947* (Stuttgart, 1977) p. 69-71. De oproep van Winston Churchill in 1946 te Zurich tot de vorming van "a kind of United States of Europe" was een signaal voor de verslechtering van de relatie tussen de Sovjet-Unie en de westerse geallieerden.

douane-unie verbonden met Frankrijk.²² De VS en Groot-Brittannië voerden een meer welwillende bezettingspolitiek om ressentiment zoals na Versailles was ontstaan te voorkomen.

Een economisch infuus via het Marshallplan, het creëren van een open West-Europese markt en de oprichting van een West-Duitse staat die gebonden zou zijn aan het westen werden door de VS gezien als adequate middelen voor de opbouw van een sterk West-Europa.²³ In de bezettingspolitiek van de VS trad een verschuiving op naar rechts en aansluiting werd gezocht bij confessionele en conservatieve groeperingen waarvoor het anticommunisme een belangrijke drijfveer was. De boodschap was niet langer primair gericht tegen de nationaal-socialistische dictatuur, maar tegen het totalitaire regime van de Sovjet-Unie.²⁴

Het anticommunisme was ook een instrument om de West-Europese landen met elkaar te verbinden. De Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), die in het leven was geroepen om de Marshallfondsen te coördineren, leidde niet tot stappen in de richting van vergaande samenwerking tussen de West-Europese staten. Dat gold ook voor de Raad van Europa die was voortgekomen uit het congres van Europa dat in 1948 in Den Haag plaatsvond. Op het congres waren vertegenwoordigers van pro-Europese bewegingen en vele prominente politici en staatslieden bijeen gekomen. Een Europese Grondwet kwam ter sprake, maar twee visies stonden tegenover elkaar: de federalistische en unionistische positie. De federalisten ijverden voor het bijeenroepen van een constituante die een grondwet voor een federaal Europa zou moeten ontwerpen. De unionisten hadden een intergouvernementele kijk op Europa en wensten een verbond van natiestaten. Het compromis dat uiteindelijk werd gesloten betekende een overwinning voor de unionisten. De Raad van Europa was alles behalve een basis voor een supranationaal Europa of concrete Europese politiek. De Scandinavische landen en in het bijzonder Groot-Brittannië waren niet bereid tot overdracht van nationale soevereiniteit aan

²² Zie voor kort overzicht politiek overwinnaars Tweede Wereldoorlog tav *Deutsche Frage* in context van de Koude Oorlog: Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika, Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994*, (Paderborn, 1995), p. 143-150.

²³ Desmond Dinan, *Ever Closer Union, An introduction to European Integration*, (New York, 1999), p. 9-21. De houding van de VS ten opzichte van Europese integratie was ambivalent. In ieder geval zagen zij in Europese integratie een manier om de relatie tussen Frankrijk en Duitsland te pacificeren. De VS lieten het initiatief voor integratieplannen aan Frankrijk.

²⁴ Zie voor een beschrijving van de Amerikaanse bezettingspolitiek: Anselm Doering-Manteuffel, *Wie Westlich sind die Deutschen? Amerikanisierung und Westernisierung im 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1999), p. 14,22, 32-70.

supranationale Europese instellingen. Dit gold ook op het terrein van de economische politiek. Voor de Britten was een Europese Vrijhandelszone meer dan genoeg. De houding van de VS ten opzichte van West-Europese integratie was ambivalent. In ieder geval zagen de Amerikanen in West-Europese integratieplannen een manier om de verhouding tussen Frankrijk en Duitsland te pacificeren. Zij lieten het initiatief daartoe aan Frankrijk.²⁵

In 1949 werd de Bondsrepubliek opgericht. Benadrukt moet worden dat hoewel de oprichting van de BRD brede steun ondervond onder de bevolking en de politieke elites in de westerse zones, de BRD gezien werd als een tijdelijke maatregel. De BRD beschouwde zichzelf als de opvolger van het Duitse Rijk en vertegenwoordiger van het gehele Duitse volk. Daarbij werd uitgegaan van de grenzen van 1937. Dat betekende dat zowel Oost-Duitsland, de gebieden ten oosten van de Oder en Neisse en Sudetenland tot het grondgebied van Duitsland zouden moeten behoren. De vorming van de BRD werd gezien als een in de gegeven omstandigheden noodzakelijke stap op weg naar herstel van de eenheid van Duitsland.

De nieuwe staat was niet soeverein en stond onder het regime van het bezettingsstatuut. De Hoge Commissaris van de westerse geallieerden zetelde op de Petersberg en keek uit over Bonn, het regeringscentrum van de BRD. Alle wetgeving vereiste de instemming van de Hoge Commissaris. De Bondsrepubliek was niet gemachtigd een zelfstandige buitenlandse politiek te voeren en beschikte niet over een eigen leger. De beperkte handelingsvrijheid en de verbinding tussen de statelijke eenheid van Duitsland en de eenheid van Europa maakten dat de buitenlandse politiek van de BRD onlosmakelijk verbonden was met de binnenlandse politiek.

In de Sovjetbezettingszone vond een spiegelbeeldige ontwikkeling plaats. In oktober 1949 stemde Stalin in met de oprichting van de Duitse Democratische Republiek (DDR). De DDR zag zichzelf net als de BRD als de enige rechtmatige Duitse staat. De DDR was geheel afhankelijk van de Sovjet-Unie. De SED had de macht en erkende de leiding van de Sovjet-Unie.

De eerste stappen in de richting van West-Europese integratie waarmee de jonge BRD werd geconfronteerd waren de uitnodiging tot toetreding tot de Raad van Europa en het plan van de Franse minister Robert Schuman voor de oprichting van de Europese

²⁵ Desmond Dinan, *Ever Closer Union. An introduction to European Integration* (New York, 1999), p. 13.

Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS). De betekenis van de EGKS was er vooral in gelegen dat een voor Frankrijk en Duitsland acceptabele oplossing gevonden zou worden voor de voor oorlogsvoering cruciale kolen- en staalindustrie. Daarop volgden al snel plannen voor de herbewapening van de Bondsrepubliek. Het uitbreken van de Korea-oorlog in de herfst van 1950 was voor de jonge BRD van grote betekenis. De historicus Hans-Peter Schwarz formuleerde het als volgt:

*“Der Korea Krieg war also in diesen Jahren der Vater aller Dinge: nicht nur Souveränität und Bundeswehr, sondern – wenigstens zum Teil – auch des Wirtschaftswunders.”*²⁶

De totstandkoming van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) werd bespoedigd en de herbewapening van de BRD en de opheffing van het bezettingsstatuut werden bespreekbaar. De bedoeling was dat de bewapening van West-Duitsland ook in supranationaal Europees verband gestalte zou krijgen. Het plan van de Franse minister-president Pleven behelsde een Europese Defensiegemeenschap (EDG) en daaraan gekoppeld een op te richten Politieke Unie (EPU). In maart 1953 stelde de gemeenschappelijke vergadering van de EGKS een grondwet vast waarin EDG, EGKS en EPU met elkaar werden verbonden. Defensiepolitiek, buitenlands beleid en economische politiek zouden allemaal tot de beleidsterreinen behoren van de op te richten gemeenschap. Het was de bedoeling dat de gemeenschap een sterk supranationaal karakter zou krijgen.²⁷

Na de beëindiging van de Korea-oorlog en de dood van Stalin in 1953 brak een periode aan van lichte ontspanning tussen Oost en West. De oorlog in Indo-China betekende een grote belasting voor de Franse defensie en bovendien wees Groot-Brittannië medewerking aan de EDG af. In Frankrijk bestond de angst in de EDG gedomineerd te zullen worden door de BRD en het Franse parlement weigerde in augustus 1954 de plannen voor de EDG te ratificeren. Dat betekende het einde van de EDG en de EPU.²⁸ Voor de verankering van de BRD aan het Westen moesten andere wegen gevonden worden.

²⁶ Citaat van H.P. Schwarz in: *Die Ära Adenauer 1949-1957* (Stuttgart, 1981), overgenomen uit Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen, Deutsche Geschichte II*, (Frankfurt a/M, herziene druk 2002), p. 160.

²⁷ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 26 en Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels (reds.), *Europa vom A bis Z*, (Berlijn, 2005), p. 18.

²⁸ Opgemerkt zij dat de besprekingen ten behoeve van de oprichting van de Politieke Unie uiterst moeizaam verliepen. Het idee dat de federale eenwording van Europa zeer nabij was moet daarom enigszins gerelativeerd worden. Zie: Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels (reds.), *Europa vom A bis Z*, (Berlijn, 2005), p. .

Het antwoord van de westerse geallieerden, onder aanvoering van de VS, bestond uit de inbedding van de BRD in de Noord Atlantische Verdragsorganisatie. De NAVO diende, naar de veel geciteerde uitspraak van Lord Ismay, drie doelen: “*NATO was created to keep the Soviets out, the Americans in and the Germans down*”.²⁹ Het Europese commando van de NAVO zou de leiding hebben over de nieuwe Duitse *Wehrmacht*. Met de aan de toetreding tot de NAVO verbonden beëindiging van het bezettingsstatuut verkreeg de BRD de bijna volledige soevereiniteit. Net als de toetreding tot de NAVO kon ook de stationering van NAVO-troepen in de Bondsrepubliek en de afspraak betreffende het Saarland, waar de bevolking door middel van een referendum de kans kreeg zich uit te spreken of het bij de Bondsrepubliek wilde horen, rekenen op een politieke meerderheid in het West-Duitse parlement. Op 5 mei 1955 traden de verdragen in werking en op 9 mei trad de BRD, via de West-Europese Unie, tot de NAVO toe. De tegenzet van de Sovjet-Unie volgde snel. De DDR werd op 14 mei 1955 opgenomen in het Warschaupact.

Voor Konrad Adenauer, de eerste Bondskanselier van de BRD, betekende het verkrijgen van de soevereiniteit een groot succes. Binnen tien jaar na de oorlog had de BRD een (bijna) gelijke en respectabele status weten te winnen en was het vast verbonden met het Westen. De Duitse eenheid was echter geen stap dichterbij gekomen. In juli 1955 vond in Genève een conferentie van de Grote Vier plaats over de *Deutsche Frage*. De westerse geallieerden bewezen lippen dienst aan de Duitse eenheid maar leken te berusten in de patstelling die in Europa was ontstaan. De West-Duitse regering vaardigde de Hallsteindoctrine uit om de *Alleinvertretungsanspruch* van de BRD op geheel Duitsland te onderstrepen. De Hallsteindoctrine bepaalde dat de BRD geen contacten zou onderhouden met staten die de DDR erkenden.³⁰ De Duitse politiek bevond zich in een dilemma: spanning tussen Oost- en West bracht de hereniging niet naderbij, ontspanning leverde daarentegen het gevaar op dat de beide supermachten tot een overeenkomst zouden komen op basis van de status quo in Europa hetgeen de deling van Duitsland zou bevestigen.³¹ Twijfel aan de onvoorwaardelijke steun van de NAVO-bondgenoten en angst voor een toenadering van Frankrijk tot de Sovjet-Unie

²⁹ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994* (Paderborn, 1995), p. 40.

³⁰ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 179, 180, 181.

³¹ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 168-169 en Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 192, 193, 194.

maakten dat Adenauer de permanente binding van de BRD aan West-Europa en in het bijzonder aan Frankrijk van het grootste belang achtte.

Het Europese integratieproject was na het EDG-EPU-debacle in een diepe crisis geraakt. Tijdens de conferentie van Messina d.d. 1 en 2 juni 1955 besloten de ministers van Buitenlandse Zaken van de zes EGKS-landen om het integratieproces te redden en werden de federale aspiraties terzijde geschoven. Onder de indruk van het gewelddadig optreden van de Sovjet-Unie in Hongarije en het verloop van de Suezcrisis kwamen de Europese regeringsleiders tot een accoord. De verdragen van Rome, te weten de Europese Atoomgemeenschap (EURATOM) en de Europese Economische Gemeenschap (EEG), waarmee in 1958 het Europese integratieproces werd voortgezet, waren zogenaamde raamwerkverdragen en lieten velen zaken open. In het verdrag betreffende de EEG werd de intentie uitgesproken om te komen tot een gemeenschappelijke markt met vrij verkeer van goederen, diensten en personen. Het eerste te realiseren doel was een douane-unie. In de preambule van de verdragen werd de ambitie neergelegd van de zes oprichtingsstaten *“to lay the foundations of an ever closer union among the peoples of Europe”*. Niet duidelijk werd of gestreefd zou worden naar een politieke unie en in hoeverre soevereiniteitsrechten zouden worden overgedragen aan Europese instellingen. Na het EDG-debacle werd iedere verwijzing naar supranationaliteit nadrukkelijk vermeden. De structuur van de gemeenschappen bestond uit een mengeling van intergouvernementele en supranationale elementen. Ten opzichte van de EGKS werd het intergouvernementele element in de nieuwe Europese instituties versterkt. De Raad van Ministers kreeg grotere bevoegdheden en de Hoge Autoriteit werd vervangen door een met minder bevoegdheden toegeruste Commissie.³² De samenwerking zou zich richten op het tot stand brengen van een gemeenschappelijke markt, tegelijkertijd was de formulering zo ruim dat de belofte voor een te ontwikkelen politieke dimensie in stand bleef.

Met het Berlijnse ultimatum deed de Sovjet-Unie in 1958 een poging het Westen te dwingen de DDR te erkennen. De toegang tot West-Berlijn werd bemoeilijkt en de spanning tussen Oost- en West liep hoog op zonder dat enige vooruitgang werd geboekt. De Berlijnse crisis duurde voort en de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 sloot, zoals Wolfram Hanrieder het uitdrukt, de laatste deur tussen de beide Duitse staten. De

³² Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 29-34. De lidstaten van het eerste uur waren België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland.

Sovjet-Unie droeg vervolgens haar rechten op Oost-Berlijn over aan de DDR en de Duitse deling was voltooid.³³

1.2 De SPD en Europa tot de oprichting van de BRD

*“Na Hitler was het niet goed om Duitser te zijn.....De Duitsers vluchtten van alles wat ze vroeger heilig was; voor macht, voor soldaat zijn, voor de geschiedenis en voor de natie...Als Europeaan was men slechts een halve Duitser en als Europeaan stond men boven de natie”.*³⁴

Deze woorden van Peter Bender waren slechts ten dele van toepassing op de Duitse sociaal-democraten. De Europese oriëntatie van de SPD stamde al uit het Heidelbergprogramma van 1925. De SPD was daarmee in Duitsland de eerste grote politieke partij die het streven naar de eenwording van Europa in haar programma opnam.³⁵ In de jaren twintig kende de Europese idee een grote populariteit in alle West-Europese landen. De wereldeconomische crisis van 1929 werkte echter de terugkeer van protectionisme in de hand en versterkte het nationalisme. In Duitsland wonnen ressentiment over het “dictaat van Versailles” en oude nationalistische *Grossraum*-voorstellingen aan kracht. De pro-Europese beweging werd door deze ontwikkelingen in de kiem gesmoord.³⁶

Op 23 maart 1933 was de SPD de enige partij die tegen de wijziging van de grondwet stemde die het einde van de Republiek van Weimar betekende en het begin was van de dictatoriale macht van Hitler. De SPD werd vervolgens op 22 juni 1933 door de nationaal-socialisten verboden.³⁷ Na 1945 had het streven naar een Verenigd Europa voor de SPD mede daarom een andere lading dan voor de andere grote Duitse partij, de Christen Democratische Unie (CDU). Voor de CDU was de pro-Europese houding een

³³ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 171-174.

³⁴ Peter Bender, *Deutsche Europapolitik im Zeitalter des Kalten Krieges 1945-1989/90*, voordracht d.d. 2 juli 2004, uitgesproken tijdens congres *Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. In: *Jahrbuch Niederlande Studien 2004*, p. 13.

³⁵ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 2.: In SPD-kringen waren de opvattingen van de Brit Edo Flimmen invloedrijk. Flimmen pleitte ervoor de arbeidersbeweging op Europees niveau te organiseren om zo kartelvorming te kunnen bestrijden.

³⁶ Peter Krüger, *Europabewusstsein in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in: Rainer Hudemann, Hartmut Kaelbe, Klaus Schwabe, *Europa im Blick der Historiker Historische Zeitschrift Beiheft 21* (München, 1995), p. 44,45.

³⁷ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen Deutsche Geschichte, Deel II vom “Dritten Reich” bis zur Wiedervereinigung*, (München, 5^e druk 2002) p. 12-22. De Kommunistische Partei Deutschlands was na de brand van het Rijksdaggebouw verboden. (Er stemden in totaal 94 personen tegen, SPD telde 93 , wie was die ene? Heuss?)

alternatief voor het nationalisme en was Europa een vorm van boetedoening voor het verleden en ex-post verzet tegen de nationaal-socialistische dictatuur.³⁸

De SPD zette haar activiteiten voort in ballingschap en bestreed de nationaal-socialistische dictatuur eerst vanuit Praag en vanaf 1940 vanuit Londen. Net zoals in alle verzetsgroepen in de door Hitler bezette landen, leefde ook bij de SPD in ballingschap sterk het idee dat de natiestaat niet meer de basis van het internationale systeem kon vormen.³⁹ Om een vreedzame orde tot stand te brengen zouden na de oorlog Europese socialistische politici moeten werken aan een socialistisch en van de VS en Sovjet-Unie onafhankelijk federaal Europa. De federatie zou betrekking moeten hebben op algemene politiek en de economie.⁴⁰

In het verzet en in kringen van ballingen kon men zich niet voorstellen dat het systeem van soevereine natiestaten na het einde van de oorlog hersteld zou worden, maar dat was juist waartoe de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog besloten.

1.2 1 Europa als *Dritte Weg* 1945-1949

Dr. Kurt Schumacher werd na de oorlog de eerste partijleider van de SPD. Hij was in 1895 geboren te Frankfurt a/M in West-Pruisen en van protestante huize. Schumacher zou de geschiedenis ingaan als de belangrijkste tegenspeler van Konrad Adenauer en als de man die, tegen alle geopolitieke realiteiten in, bleef vasthouden aan de eenheid van Duitsland.⁴¹

Schumacher genoot een groot moreel aanzien. Hij was in 1933 na de machtsovername direct opgepakt door de Nazi's en werd tien jaar lang gevangen gehouden waarvan hij acht jaar in het concentratiekamp Dachau was geïnterneerd. Lichamelijk zwaar aangedaan, maar geestelijk ongebroken overleefde Schumacher de

³⁸ Thomas Risse, Daniela Engelmann-Martin, *Identity Politics and European Integration*, in: Anthony Pagden, *The idea of Europe From Antiquity to the European Union* (Cambridge, 2002), p. 295. De auteurs citeren met betrekking tot Europese oriëntatie van de CDU: Ernst B. Haas, *The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Forces, 1950-57* (Stanford, Calif., 1958), p. 127.

³⁹ Zie voor de motieven voor Europese integratie in het verzet: Walter Lipgens, *Die Anfänge der Europäischen Einigungspolitik*, p. 48-57. De mislukking van de Volkenbond had in verzetskringen tot de conclusie geleid dat het vormen van regionale federaties aan een wereldfederatie vooraf moest gaan. Ook de SPD plaatste een Europese federatie in het kader van een vreedzame wereldorde. Opgemerkt zij dat de communistische verzetsbewegingen bleven denken in nationale kaders. Door de communisten werd het nationaal-socialisme beoordeeld als een vorm van fascisme dat conform de marxistische theorie de laatste fase van het kapitalisme had ingeluid. Het streven naar een Verenigd Europa werd door de communisten gezien als een bourgeoisbeweging die was gericht tegen de Sovjet-Unie. Stalin wees iedere politiek in die richting van de hand. Walter Lipgens, *Die Anfänge der Europäischen Einigungspolitik 1945-1947*, p. 69-71.

⁴⁰ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 3.

⁴¹ De waardering voor de politiek van Adenauer is in de BRD in de jaren negentig gestegen bij links-liberaal, tegelijkertijd steeg in rechtse kringen de waardering voor Kurt Schumachers nationale koers.

oorlog. Onbuigzaamheid en onverzettelijkheid waren de karaktereigenschappen die hem geholpen hadden de oorlog te doorstaan en het waren dezelfde eigenschappen die kenmerkend waren voor de wijze waarop hij de partij aanvoerde in de oppositie tegen de burgerlijke partijen. Het was Schumacher die alle belangrijke besluiten nam en hij leidde de partij met straffe hand. In 1952 overleed Schumacher en werd hij opgevolgd door Erich Ollenhauer. Onder diens, minder eenduidige, leiding ontstond meer ruimte voor van de partijlijn afwijkende geluiden.

Het principe van Schumacher dat de partij alleen regeringsverantwoordelijkheid kon dragen wanneer het de politieke leiding had werd echter pas losgelaten in 1959. Voor Schumacher stond vast dat de politieke leiding in het naoorlogse Duitsland toekwam aan zijn partij. De SPD vertegenwoordigde “het goede” Duitsland en kon zich in tegenstelling tot de burgerlijke en communistische partijen met trots beroepen op haar democratische traditie. In een brief uit 1945 aan het partijbestuur te Londen schreef hij:

*“..Denn mag die Sozialdemokratie taktische Fehler gemacht haben, mag sie eine Reihe von personellen versagern aufweisen, das haben andere ja auch und noch mehr als wir. Dafür können wir Sozialdemokraten darauf hinweisen, dass wir als einzige Partei in Deutschland konsequent die von der Geschichte als richtig erwiesene Linie durchgehalten haben.....”*⁴²

Schumacher was een overtuigd democraat en hij stelde zich Duitsland voor als een parlementaire, pluralistische en socialistische democratie. In de oostelijke bezettingszone werd iedere ontwikkeling in democratische richting door de Sovjet-Unie afgehouden. Schumacher verzette zich uit alle macht tegen pogingen van de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) om de macht in de SPD over te nemen en verhinderde een gezamenlijke partijstructuur voor de oostelijke en westerse bezettingszones. In de Sovjetbezettingszone werd de SPD gedwongen tot een fusie met de KPD. De oprichting van de Socialistische Eenheidspartij Duitsland (SED) vond plaats op 22 april 1946. Deze ontwikkeling versterkte Schumachers anticommunisme en maakte bovenal duidelijk dat de SPD niet bereid was tot concessies aan haar democratische uitgangspunten.⁴³

⁴² Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche Kurt Schumacher Eine Biographie* (Stuttgart, 1995), p. 210, 213, 214.

⁴³ Hans Peter Schwarz meent op grond hiervan dat Schumacher de keuze voor het Westen dus al zeer vroeg maakte. Schumachers biograaf Peter Merseburger wijst er, mijns inziens terecht, op dat de afwijzende houding ten opzichte van de Sovjet-Unie niet gelijk kan worden gesteld met de keuze voor het Westen. Dat de principiële keuze voor westerse democratische waarden in het steeds manifest wordende conflict tussen Oost en West, een keuze voor aansluiting bij het Westerse blok en de deling van Duitsland

Het idee van een Duitse collectieve schuld wees Schumacher af omdat het schulddigen een schuilplaats gaf en de niet-schuldigen de mogelijkheid ontnam het lot in eigen hand te nemen. Een Duits nationaal bewustzijn was voor Schumacher geen taboe. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen nationaal en nationalistisch. Onder het eerste verstond hij een gezond patriottisme, hetgeen hij begreep als een erezaak en onder het tweede het agressieve nationalisme.⁴⁴ De lering die de SPD trok uit de opkomst van het nationaal-socialisme in de jaren dertig was dat de partij de nationale krachten niet mocht negeren.

In de zomer van 1945 stelde Schumacher al dat hij zich een nieuw Duitsland alleen kon voorstellen als bestanddeel van Europa. Dit Duitsland zou in Europa echter geen paria mogen zijn, maar gelijkwaardig moeten zijn aan de andere Europese landen.⁴⁵ De verhouding tussen het socialistische internationalisme, de nationale eenheid en Europa lichtte hij als volgt toe:

*“For the SPD there is no fictitious fatherland of labour. For us Social Democrats there is the German homeland which we wish to hold on together as a governmental and economic whole. Our policy is at the same time and with equal justification national and international. We can envisage Europe only as an association of truly free peoples.”*⁴⁶

Hoewel hij met deze nationale visie tot de socialistische revisionisten behoorde, was zijn benadering van de maatschappelijke en economische orde (bijna) klassiek socialistisch. De productiemiddelen behoorden in handen te zijn van de arbeidende bevolking. De noodzaak van nationalisering en socialisering van de industrie, banken en nutsbedrijven stond voor hem buiten kijf. Hoewel de markteconomie niet helemaal werd afgewezen streefde hij naar een op hoofdlijnen centraal geleide economie.

Het zijn deze opvattingen die bepalend zijn geweest voor de Europapolitiek van de SPD. Ze verklaren ook Schumachers zelfbewuste houding ten opzichte van de bezettingsmachten. Ressentiment zoals na Versailles was ontstaan moest worden voorkomen om nationalisme geen kans te geven en de opbouw van Europa mocht niet

zou inhouden werd op dat moment binnen de SPD niet zo waargenomen. Zie: Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 316,317 en Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD 1848-2002*, (Bonn, 2002), p. 189,190.

⁴⁴ William E. Paterson, *The SPD and European Integration* (Fairborough, 1974), p. 7 en Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 198.

⁴⁵ Wolfgang Benz, *Kurt Schumacher's Europakonzeption*, in: Ludolf Herbst, Werner Bühner und Hanno Sowade, *Vom Marshallplan zur EWG Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (München, 1990) p. 48.

⁴⁶ Citaat overgenomen uit: William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 8.

ten koste gaan van Duitsland. Voor Schumacher fungeerde de Europese idee niet als *Ersatz der Nation*.⁴⁷

Op de eerste partijdag d.d. 11 mei 1946 werd het streven naar de “Verenigde Staten van Europa” door de SPD officieel vastgelegd:

“*Die deutsche Sozialdemokratie erstrebt die Vereinigten Staaten von Europa, eine demokratische und sozialistische Föderation europäischer Staaten. Sie will ein sozialistisches Deutschland in einem sozialistischen Europa*”⁴⁸

Schumacher zag de sociale en economische eenwording van Europa als een noodzakelijkheid voor een vreedzame orde. Dit Europese raamwerk zou zonder de deelname van een ongedeeld Duitsland niet in staat zijn een machtsevenwicht in Europa tot stand te brengen. In Europa zouden de Duitse arbeiders gelijkwaardig zijn aan en dezelfde strijd voeren als de arbeiders uit andere Europese landen. Aan de na te streven Europese federatie verbond hij twee voorwaarden: Duitsland zou dezelfde status moeten hebben als de andere lidstaten en Europa moest sociaal-democratisch zijn.⁴⁹ Het streven naar een verenigd Europa was nu niet meer alleen gericht tegen de opkomst van nationalisme en nazisme zoals in de jaren twintig, maar ook tegen het dictatoriale communisme.⁵⁰ Schumachers voorstelling van Europa behoorde tot de zogenaamde *Dritte Weg* of *Dritte Kraft* voorstellingen die tot 1947-1948 in Duitsland dominant waren. Deze voorstellingen hadden met elkaar gemeen dat Europa daarin een ideologische middenpositie zou moeten innemen of een brugfunctie zou moeten vervullen tussen Oost- en West. Het Derde Weg-concept werd verschillend gemotiveerd en ingevuld. Zowel de klassiek realistische opvatting van het machtsevenwicht sloot aan bij de voorstelling van Europa als *Dritte-Kraft* als maatschappij kritische visies waarin Europa een derde weg tussen ongebreideld kapitalisme en dictatoriaal communisme moest gaan. Het *Dritte-Kraft* of *Dritte-Weg*-concept ontleende zijn

⁴⁷ N.a.v. de pro-Europese orientatie van de Bondsrepubliek en het grote enthousiasme voor de Europese idee in de eerste tien jaar na de oorlog zou de politicoloog Karl Bracher later stellen dat de Europese idee voor vele Duitsers in de Bondsrepubliek fungeerde als Ersatz voor de mislukte nationale staat. Zie: Maarten Brands, *De uitbaters van herberg “De gemiste kans” Duitse intellectuelen en het politieke tekort* Afscheidscollage op 20 november 1998 Universiteit van Amsterdam (Amsterdam, 1999), p. 25.

⁴⁸ Walter Lipgens, *Die Anfänge der Europäische Einigungspolitik*, p. 238,239

⁴⁹ Ibidem, p. 238,239.

⁵⁰ Schumacher zag de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) als een verlengstuk van het totalitaire regime van de Sovjet-Unie en verzette zich met succes tegen pogingen van de KPD de macht in de SPD over te nemen voorzover het de westerse bezettingszones betrof. In de Sovjetbezettingszone (SBZ) werden op 22 april 1946 de KPD en SPD samengevoegd tot Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED). Zie Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, (Stuttgart 1995), p. 305.

populariteit voor een belangrijk deel aan de verwachting dat een neutraal Europa de enige voorwaarde zou zijn waaronder de vier bezettingsmachten tot overeenstemming zouden kunnen komen over samenvoeging van de bezettingszones.

Schumacher ging ervan uit dat de VS een democratisch-socialistisch Europa zou tolereren en dat het Sovjetcommunisme de parlementair democratische principes van West-Europa zou overnemen. De sociaal-democratische politiek zou moeten leiden tot de verbetering van de sociale verhoudingen en de levensomstandigheden in West-Europa. Samen met de parlementaire democratische waarden zou dit West-Europa zo'n aantrekkingskracht uitoefenen op de bevolking in de Midden- en Oost-Europese landen dat de Sovjet-Unie deze maatschappelijke orde wel zou moeten toestaan. Dan zou de eenheid van Duitsland hersteld kunnen worden en Europa zich kunnen positioneren als een *Dritte Kraft* tussen de twee supermachten.⁵¹

Schumacher was ervan overtuigd dat een stabiel machtsevenwicht in Europa alleen gecreëerd kon worden op basis van een ongedeeld Duitsland. Zijn socialistische variant op de magneetheorie maakte het mogelijk de hereniging van Duitsland, de sociaal-democratische grondslag van dat Duitsland en een verenigd Europa als complementaire doelen voor te stellen.

1.2.2 De oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland

Begin 1948 startten de westerse geallieerden in samenwerking met de Duitse politieke partijen met de economische herinrichting van de westerse bezettingszones. De SPD wilde alleen samenwerken met de burgerlijke partijen vanuit een leidende positie en dit werd door de CDU en FDP geblokkeerd. Het initiatief voor economische hervormingsplannen kwam zo bij de CDU. Ludwig Erhard, de vader van de *soziale Marktwirtschaft*, greep de valutahervorming aan voor een vergaande liberalisering van de economie. In tegenstelling tot de verwachtingen van de SPD bleek deze politiek succesvol. De valutahervorming vond plaats in juli 1948 en na enkele maanden was er voor grote groepen een merkbare verbetering in de levensomstandigheden.⁵² De communistische machtsovername in Tsjechoslowakije in 1947 en de op de valutahervorming volgende kleine blokkade van Berlijn door de Sovjet-Unie en de

⁵¹ Wilfried Loth, *Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung*, in: H. Mommsen (red.), *Der lange weg nach Europa*, Historische Betrachtungen aus gegenwärtiger Sicht, (München, 1992), p. 44, 45 en Wilfried Loth, *Deutsche Europa-Konzeptionen in der Eskalation des Ost-West-Konflikts 1945-1949*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, nr. 35, 1984, p. 453-466.

⁵² Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 396,397 en Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 191,192.

Amerikaanse luchtbrug maakten diepe indruk op de Duitse bevolking. Het manifest worden van de verscherping van de tegenstelling tussen Oost en West maakte de realisering van Europa als een *Dritte Kraft* tussen Oost en West onwaarschijnlijk en in Duitsland vonden de voorstanders van de aansluiting bij het Westen een steeds groter wordend gehoor.⁵³ Hoewel er grote bezwaren bestonden tegen de oprichting van een aparte West-Duitse staat bleek de angst voor het stalinistisch communisme een adequaat bindmiddel tussen burgerlijk conservatieve en sociaal-democratische groeperingen. Dit maakte samen met het vooruitzicht op grotere handelingsvrijheid dat alle politieke partijen besloten hun medewerking te verlenen aan de voorbereiding van een grondwet voor de op te richten West-Duitse staat.⁵⁴ De SPD onderstreepte het provisorische karakter van de op te richten West-Duitse staat. De BRD kon niet meer dan een provisorium zijn omdat “*Restdeutschland*” geen soevereiniteit bezat en de Oostelijke gebieden en de Sovjetbezettingszone niet betrokken waren bij de totstandkoming van de grondwet.⁵⁵

De ondergang van de democratische Weimarrepubliek en de ervaring met de totalitaire nazi-dictatuur die daarop volgde vormden het oriëntatiekader binnen de Parlementaire Raad die de opdracht had gekregen tot het opstellen van een grondwet. Uit de besprekingen blijkt dat overeenstemming bestond over de opvatting dat de wederopbouw van Duitsland alleen kon plaatsvinden in het kader van een Europees verenigingsproces en door middel van internationale samenwerking. De deelname aan internationale samenwerkingsverbanden en de Europese dimensie zouden een nieuwe Duitse *Alleingang* moeten voorkomen. Peter Krüger merkt op dat de formulering in de grondwet een uitdrukking was van een algemene bewustzijnsontwikkeling in de westerse zones waarin Europese integratie, in welke vorm dan ook, een onomstreden uitgangspunt werd.

De preambule van de grondwet die op 23 mei 1949 van kracht werd, vermeldde dat het Duitse volk zijn nationale en statelijke eenheid zou beschermen en als gelijkgerechtigd lid in een verenigd Europa de vrede van de wereld zou dienen. De Europese en de nationale identiteit werden hiermee tot wederkerige voorwaarden, de een niet mogelijk zonder de ander. Artikel 24 van het *Grundgesetz* (GG) regelde de

⁵³ Wilfried Loth, *Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung*, p. 45-48.

⁵⁴ De KPD nam ook deel maar de twee KPD-afgevaardigden in de Parlementaire Raad stelden zich voortdurend op het standpunt dat de werkzaamheden om tot een aparte grondwet voor de westerse zones te komen opgeschort zouden moeten worden. Zie Wolfgang Benz, *Die Gründung der Bundesrepublik Von Bizone zum souveränen Staat*, (München, 5^e druk 1999), p. 121.

⁵⁵ Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 195-197.

overdracht van hoogheidsrechten aan supranationale Europese instellingen. Om de vrede te verzekeren werd tevens de verplichting tot overdracht van soevereiniteitsrechten opgenomen ten behoeve van de invoeging van de BRD in een systeem van wederzijdse collectieve veiligheid.⁵⁶

1.3 SPD in oppositie tegen de *Westintegration* van de BRD 1949-1955

De SPD verloor de eerste Bondsdagverkiezingen. De door Ludwig Erhard geïntroduceerde *soziale Marktwirtschaft* kreeg van de kiezers de voorkeur boven de socialistische sociaal-economische opvattingen van de SPD waarin de nadruk lag op centrale planning en nationalisatie en socialisatie van de economie. Bovendien moest de SPD het door de deling stellen zonder het electoraat uit de traditioneel door de SPD gedomineerde *Länder* Saksen en Thüringen. Samenwerking met de CDU en FDP vanuit een juniorpositie was voor Schumacher geen optie en de SPD ging in de oppositie.

Het was dus aan de CDU om de algemene Europese oriëntatie, zoals deze in de grondwet was vastgelegd, te vertalen in concrete Europese politiek. De eerste bondskanselier van de BRD, dr. Konrad Adenauer, was ervan overtuigd dat de binding van de BRD aan het Westen de enige manier was waarop een nieuwe Duitse *Sonderweg* kon worden voorkomen. Adenauer zou pas in 1963, op zeventachtigjarige leeftijd, afscheid nemen als bondskanselier. Hij ontwikkelde het concept *Westintegration* vanuit de overtuiging dat de opheffing van de Duitse deling in eerste instantie afhankelijk was van de verhouding tussen de beide supermachten en ten tweede van de Europese verhoudingen. Een goede relatie tot Frankrijk achtte hij cruciaal. Adenauer beseftte terdege dat juist in Frankrijk grote angst bestond voor de mogelijke herrijzenis van een machtige Duitse staat.⁵⁷

De versterking van de Westerse samenwerking was volgens Adenauer onontbeerlijk om weerstand te bieden aan het communisme. Een herenigd Duitsland zou alleen kunnen bestaan op basis van democratische principes. Een sterk Westers blok zou de Sovjet-Unie ertoe moeten dwingen akkoord te gaan met de hereniging van Oost- en West-Duitsland, de zogenaamde *Politik der Stärke*. *Westintegration* betekende zowel het bevorderen van een democratische binnenlandse politieke ordening naar westers

⁵⁶ Peter Krüger, *Europäische Identität und Europapolitik* in: Mareike König, Matthias Schulz (reds.) *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000 Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (München, 2004), p. 275-277.

⁵⁷ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994* (Paderborn, 1995), p. 145

model, als de (zelf)binding van de BRD aan het Westen. Bovendien verbond Adenauer aan de *Westintegration* het principe van de gelijkgerechtigheid. De binding aan het Westen was dus ook een instrument om tot grotere handelingsvrijheid te komen.⁵⁸

De instemming met de oprichting van een West-Duitse staat betekende niet dat de SPD instemde met de integratie van West-Duitsland in West-Europa. Schumacher legde, nadat de SPD de slag tegen de *soziale Marktwirtschaft* had verloren, in de oppositie tegen de burgerlijke regeringscoalitie het accent op de buitenlandse politiek of beter geformuleerd, op de gevolgen van de buitenlandse politiek voor de positie van de BRD en de hereniging van Duitsland. De SPD gaf het idee van Europa als *Dritte Kraft* niet op, het bleef behouden als plan voor een toekomst waarin Duitsland weer verenigd zou zijn. Schumacher's oppositie tegen de door Adenauer gevoerde Europese politiek was gebaseerd op de volgende twee uitgangspunten: Iedere Europese oplossing die gebaseerd was op de deling van Duitsland was in wezen anti-Europees en de toekomstige soevereiniteit van de BRD kon alleen opgegeven worden in een Europese organisatie waarin de BRD een gelijkwaardige en respectabele status zou hebben.⁵⁹ Hij hield daarbij geen rekening met stemmen binnen de eigen partij die aandrongen op een begin in West-Europa en het brede enthousiasme voor Europa onder de bevolking. De populariteit voor de Europese idee was in de vroege jaren vijftig op haar hoogtepunt. Ook een groot aantal SPD-leden was actief in de *Europa-Union*, de overkoepelende organisatie van Europese-bewegingen in de BRD en SPD-politici namen deel aan de socialistische beweging voor de Verenigde Staten van Europa.⁶⁰

Ondanks het feit dat Schumacher de prioriteit legde bij het herstel van de Duitse eenheid, was zijn anticommunisme zo sterk, dat hij altijd de voorkeur zou hebben gegeven aan een democratisch West-Duitsland boven een herenigd communistisch Duitsland. Tot concessies aan de Sovjet-Unie was hij niet bereid. Het ontbrak de SPD daardoor aan een alternatief voor de *Westintegration* van de BRD. Uitgewerkte ideeën over wijze waarop de eenwording van Europa naar de mening van de SPD bereikt zou kunnen worden ontbraken. De combinatie van nationalisme, anticommunisme en de

⁵⁸ Ibidem, p. 41 en Corina Schukraft, Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er Jahren und 60er Jahren, p.13,14.

⁵⁹ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 10-22.

⁶⁰ Wilfried Loth, Die Europa-Bewegung in den Anfangsjahren der Bundesrepublik, in: Ludolf Herbst, Werner Bühler und Hanno Sowade, *Vom Marshallplan zur EWG Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (München, 1990),p. 71-73. In februari 1953 geloofde 41% van de bevolking van de BRD de eenwording van Europa tijdens hun leven te zullen meemaken. Zie voor Socialistische beweging voor de Verenigde Staten van Europa: William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 120.

oppositie tegen de binding van de BRD aan het westen zorgden ervoor dat de Europapolitiek van de SPD in de BRD zowel door links als rechts met wantrouwen werd bekeken en de ergernis wekte van de westerse geallieerden.⁶¹

Na Schumacher's overlijden in 1952 bleef de SPD de lijn van Schumacher trouw. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig, onder leiding van Erich Ollenhauer, zette een koerswijziging in die zou leiden tot de aanvaarding door de SPD van het West-Europese integratieproces. In 1960 verklaarde de SPD dat de West-Europese verdragen en de binding aan de NAVO ook voor de SPD het kader en de kern vormde voor alle buitenlandse - en herenigingspolitiek.

1.3.1 De toetreding tot de Raad van Europa

De inhoudelijke kritiek van de SPD op de Raad van Europa betrof vooral het tekort aan integratie en democratische legitimiteit. Het argument tegen de toetreding tot de Raad van Europa waarop de SPD de meeste nadruk legde was echter het feit dat het Saarland, in 1947 door Frankrijk onafhankelijk gemaakt van Duitsland, ook lid zou kunnen worden van de Raad van Europa. Daardoor zou de Bondsrepubliek de status van het Saarland in feite accepteren voordat een definitieve vredesregeling was bereikt en dit zou een precedent scheppen. Nu instemmen zou de Duitse positie ten aanzien van de hereniging en het terugverkrijgen van de Oostelijke gebieden ondermijnen. De negatieve beoordeling had dus meer te maken met het verkrijgen van een zo gunstig mogelijke definitieve vredesregeling, dan dat het een afwijzing betekende van het integratieprincipe. In dezelfde lijn lag Schumacher's opvatting dat de Bondsrepubliek geen genoeg kon nemen met een status als geassocieerd lid. Een gelijkwaardig lidmaatschap kon de enige basis zijn voor Europese samenwerking. De politiek van Frankrijk met betrekking tot het Saarland had bij Schumacher groot wantrouwen gewekt. De Franse belofte dat de toekomst van het Saargebied definitief besproken zou worden in een toekomstig vredesverdrag veranderde daar weinig aan. Zijns inziens was Frankrijk er op uit Duitsland klein te houden en hij verweet Adenauer de Duitse belangen te zwak te verdedigen. Adenauer's politiek was er op gericht het vertrouwen van de westerse partners te winnen en zo de status van de Bondsrepubliek geleidelijk te verbeteren. Schumacher zag niets in een dergelijke opstelling. Al in de herfst van 1949 verweet hij Adenauer in een heftig debat "*der Kanzler der Alliierten*" te zijn. Daarmee

⁶¹ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 44

schaadde hij niet alleen zijn toch al slechte verhouding tot Adenauer, maar vestigde ook de indruk dat de SPD een zeer nationalistische politiek voerde. Een indruk die met de opstelling van de SPD ten aanzien van de Raad van Europa opnieuw bevestigd werd. Op 15 juni 1950 stemde de SPD gesloten tegen de toetreding. De toetreding tot de Raad van Europa werd door de meerderheid van de Bondsdag gesteund. De SPD was met de KPD de enige partij die tegenstemde.

Opmerkelijk genoeg besloot Schumacher kort daarop wel SPD-afgevaardigden te sturen naar de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa. Zijn motivatie was echter heel begrijpelijk. Wanneer de SPD niet zou deelnemen, zouden in Straatsburg, de zetel van de Raad van Europa, alleen de stemmen te horen zijn van de supporters van Adenauer's politiek. Bovendien moet niet vergeten worden dat Schumacher principieel handelde binnen de kaders van de parlementaire democratie. De slag was verloren en het democratisch genomen besluit moest vervolgens ook door de tegenstanders geaccepteerd worden.⁶²

De kritiek van de SPD op de Raad van Europa kan niet gelijk gesteld kan worden aan een principiële afwijzing van West-Europese integratie.⁶³ Het is aannemelijk dat wanneer op enigerlei wijze tegemoetgekomen zou zijn aan de wensen van de SPD ten aanzien van het Saarland en de gelijkgerechtigheid van de BRD, de partij ingestemd zou hebben met het lidmaatschap van de BRD van de Raad van Europa.⁶⁴

1.3.2 Het Schumanplan

Op 9 mei 1950 presenteerde Robert Schuman het plan om de gezamenlijke Franse en Duitse kolen en staal industrie onder te brengen in één supranationale organisatie, de EGKS, waaraan ook andere West-Europese landen zouden kunnen gaan deelnemen. Het

⁶² Peter Merseburger, *Der Schwierige Deutsche*, p. 462-467 en William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 34-42.

⁶³ Wilfried Loth, *Europa-bewegung in den Anfangsjahren der Bundesrepublik*, in: Ludolf Herbst, Werner Bühner und Hanno Sowade, *Vom Marshallplan zur EWG Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (München, 1990) p. 68-74.

De SPD-fractie in de Bondsdag stemde in november 1951 tegen het voorstel om via de Raad van Europa te streven naar een Europese bondspact. Dit was een initiatief van de Duitse Europa-Union, het overkoepelend orgaan van de Europese bewegingen in de BRD. Het voorstel werd op 23 juli 1950, dus voordat sprake was van het plan Pleven, in stemming gebracht in de Bondsdag. De Duitse afgevaardigden in de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa brachten het Duitse voorstel uiteindelijk niet naar voren in de vergadering om een breuk met Groot-Brittannië te voorkomen. Het streven naar een federaal Europa kon in de Raad van Europa niet op een meerderheid rekenen. De route naar een federaal Europa via de Raad van Europa was daarmee in feite doodgelopen.

⁶⁴ William E Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 51

plan was ontworpen door de Fransman Jean Monnet en gebaseerd op de functionele integratietheorie. Volgens deze theorie zou sectorale economische integratie uiteindelijk leiden tot integratie op meerdere beleidsterreinen door wat in de functionele integratietheorie het *spillover effect* wordt genoemd. Een pragmatische en technocratische benadering was daarbij onontbeerlijk om politieke twistpunten te vermijden. Het institutionele raamwerk bestond uit een Hoge Autoriteit als uitvoerend orgaan van de gemeenschap, een Hof van Justitie dat op naleving van het verdrag moest toezien, een Raad van Ministers van alle deelnemende landen die zou moeten optreden als adviesorgaan en een Gemeenschappelijke Vergadering bestaande uit afgevaardigden van de nationale parlementen.⁶⁵

Hoewel Schumacher in november 1949 nog opmerkte dat aan het idee van een verenigd Europa de traditie van vrijheid en volksverzoening ten grondslag lag en niet de traditie van de Europese zware industrie, was hij in beginsel niet negatief over het Franse voorstel.⁶⁶ In tegenstelling tot de Raad van Europa bleef dit plan voor economische integratie zijns inziens niet steken in Europa-retoriek, maar de EGKS zou het begin kunnen zijn van een nieuw Europees tijdperk. Hij meende daarom dat de ontwikkeling van de plannen voor deze supranationale Europese instelling niet overgelaten kon worden aan managers en technocraten. Managers waren de instrumenten van kapitalistische krachten en de plannen zouden ontwikkeld moeten worden door politici en vakbonden. De lijst van voorwaarden waaraan de EGKS naar de mening van de SPD zou moeten voldoen was echter niet onaanzienlijk: Ten eerste was de deelname van het socialistische Groot-Brittannië voor de SPD onontbeerlijk. Wanneer Groot-Brittannië zich afzijdig hield zou dit kleine Europa “*konservativ, klerikal, kapitalistisch-kartellisch*” zijn en voor de SPD onaanvaardbaar. Adenauer’s Europapolitiek waarin de samenwerking met Frankrijk de centrale plaats kreeg toebedeeld was naar de mening van de SPD één grote conservatiefkatholieke poging tot herstel van het christelijk Avondland.⁶⁷ Daarnaast zou de zware industrie

⁶⁵ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 25.

⁶⁶ Martin Grosse Hüttmann, Christian Roth, *Die Europapolitik der SPD vor der deutschen Ratspräsidentschaft – erste Orientierungen in der Regierungsverantwortung*, p. 6.

⁶⁷ Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 467, 468.

De term Avondland had na de oorlog een positieve betekenis en werd vrij algemeen gebruikt ter aanduiding van Europa. Zowel links als rechts betrok zich op de Abendländische tradities en het lijkt erop dat dit begrip werd gebruikt ter vervanging van referenties aan de nationale Duitse tradities. In de jaren vijftig werd het begrip Avondland tot een strijdbegrip tegen het communisme. Zowel voormalige voorstanders als tegenstanders van het Derde Rijk betrokken zich op het doorgaans christelijk geïnspireerde Avondland. In de tweede helft van de jaren vijftig raakt de Avondlandterminologie steeds meer op de achtergrond en sprak men van Europa. De *Avondlandideologie* daarentegen werd door

genationaliseerd moeten worden en in handen moeten zijn van de Duitse arbeidende bevolking. Dat was naar de mening van de SPD de beste garantie voor vrede in Europa. De werknemers en vakbonden zouden in het bestuur vertegenwoordigd moeten zijn en de leiding van de EGKS zou in handen moeten komen van een supranationale Hoge Autoriteit die gecontroleerd werd door een sterk parlement. De BRD zou vanzelfsprekend alleen kunnen deelnemen op basis van gelijke rechten.⁶⁸

Het werd echter snel duidelijk dat de Britse Labour-regering niet van plan was deel te nemen aan het Schumanplan. Bovendien presenteerde de Franse minister-president Pleven in de herfst van 1950 het plan voor de EDG en EPU. Schumacher was bang dat de Fransen de Duitse deelname aan het Schumanplan zouden afdwingen door het als voorwaarde te stellen voor de herbewapening en zijn oppositie tegen de EGKS verhardde. Toen ook nog bleek dat de vakbonden bereid waren in te stemmen met de EGKS werd de houding van de SPD ten aanzien van de EGKS ronduit vijandig. De vakbonden stelden zich onafhankelijk op van de SPD en wilden de economische wederopbouw niet in gevaar brengen. Ze hadden van Adenauer de toezegging weten af te dwingen dat de werknemers medezeggenschap in de EGKS zouden krijgen.⁶⁹ Bovendien kon de SPD in de Socialistische Internationale niet op veel begrip rekenen voor haar standpunten. De partij bevond zich door haar afwijzing van de EGKS in een geïsoleerde positie.

Schumacher beoordeelde het plan als een strafmaatregel en niet als het begin van Europese samenwerking op voet van gelijkwaardigheid, een mening waarin hij werd gesterkt door de economische specialisten van de partij. Zij hadden grote moeite om het nieuwe fenomeen van sectorale integratie ten volle te overzien. Het wantrouwen ten opzichte van de Franse bedoelingen maakte hen blind voor het idee van partnerschap waarop het plan was gebaseerd.⁷⁰ De titel van één de toespraken van Schumacher waarin hij fel uithaalde naar de EGKS d.d. 25 mei 1951: “50 Jahre mit

conservatieve protestanten, maar vooral door conservatieve katholieken uitgedragen. Deze ideologie kenmerkte zich door reserves ten aanzien van de moderne democratische maatschappij en de wens tot herstel van christelijke waarden. Adenauer's Europa-concept kan in tegenstelling tot wat Schumacher beweerde niet gelijk gesteld worden met de Avondlandideologie. Adenauer was tijdens het interbellum lid geweest van de Pan-Europabeweging onder leiding van Graaf Coudenhove-Kalergi. (ook de prominente SPD-politicus Paul Loebe had zich destijds bij deze beweging aangesloten) Zie: Axel Schildt, *Zwischen Abendland und Amerika, Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München, 1999), p. 22-38 en voor Pan-Europabeweging: Walter Lipgens, *Die Anfänge*, p. 38,39.

⁶⁸ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 55. De supranationale Hoge Autoriteit was in tegenstelling tot de door de Beneluxlanden gewenste Raad van Ministers.

⁶⁹ Corina Schukraft, *Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren*, p. 30.

⁷⁰ Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 488.

gebundene Hände” is in dit verband veelzeggend. De SPD-leiding had grote moeite met het principe van de functionele integratie. De sectorale integratie van de kolen en staalindustrie zou gevolgen hebben voor andere sectoren van de nationale economie. De nationale regeringen zouden daardoor afhankelijk worden van beslissingen van de Hoge Autoriteit van de EGKS zonder dat de nationale parlementen de mogelijkheid hadden de Hoge Autoriteit te controleren. Ook had naar de mening van de SPD de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS te weinig bevoegdheden om de Hoge Autoriteit te controleren. Dat de op initiatief van de Beneluxlanden ingestelde Raad van Ministers van de lidstaten een manier zou kunnen zijn om de nationale belangen te verdedigen werd door de SPD niet waargenomen. De SPD wenste nu geen supranationale organisatie meer, maar een internationale organisatie die gericht zou zijn op coördinatie en onderhevig was aan parlementaire controle.

Het EGKS-verdrag werd door de SPD herhaaldelijk vergeleken met het verdrag van Versailles. Daaruit blijkt des te meer dat de SPD de EGKS zag als een regeling van de overwinnaars voor de inlossing van de Duitse oorlogsschuld. Deze zienswijze werd onverbloemd door de SPD naar voren gebracht:

“.....they (NL: de westerse geallieerden) *realised that it will be impossible to force us to continue to accept the occupation regime, they want us to take over a half or a quarter of the burden voluntarily for fifty years*”.⁷¹

Deze interpretatie van het verdrag berustte op een gedeeltelijke miskennis van de feiten. Adenauer was er in geslaagd om de BRD op basis van volledige gelijkgerechtigdheid deel te laten nemen aan deze eerste Europese instelling waarin sprake was van gedeelde soevereiniteit.⁷²

De SPD maakte met haar verzet tegen het EGKS-verdrag in de Bondsdag geen kans. Op de SPD, de KPD en de Bund für Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE) na, stemden alle partijen in. Ook in de Bondsraad, de vergadering van de vertegenwoordigers van de *Bundesländer*, werd het verdrag op 1 februari 1952 goedgekeurd. Net als bij de Raad van Europa zond de SPD ook afgevaardigden naar de

⁷¹ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 62-64.

⁷² Corina Schukraft, *Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren*, p. 17-19. Een gedeeltelijke miskennis omdat het plan voor de EGKS inderdaad mede gebaseerd werd op de Franse behoefte aan grondstoffen uit het Ruhrgebied. Het was echter slechts een zijde van de medaille, het idee van Jean Monnet om soevereiniteit te delen bood uitzicht op een ook voor de BRD bevredigende oplossing en maakte een economische partnerschap tussen Frankrijk en Duitsland mogelijk. Dit werd niet door de SPD (h)erkend. Zie Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 19 en 28.

gemeenschappelijke vergadering van de EGKS en deze stelden zich constructief op ten aanzien van de verdere ontwikkeling van de gemeenschap.⁷³

1.3.2 Het plan Pleven: de Europese Defensie Gemeenschap en Politieke Unie

De oppositie van de SPD tegen het EDG-verdrag was zo mogelijk nog harder dan tegen het verdrag voor de EGKS. Schumacher zocht echter geen aansluiting bij de *Ohne-Mich*-stemming in het land. Pacifistische geluiden waren sterk aanwezig bij de vakbonden, in de evangelisch protestante kerk, de KPD maar ook binnen de eigen partij. De afwijzing van Schumacher van het plan Pleven kwam niet voort uit pacifistische overwegingen of een principiële afwijzing van een militair verbond met de westerse geallieerden. Zijn defensiepolitieke overwegingen getuigen van een klassiek Realistische visie. Het aantal westerse troepen in de Bondsrepubliek, met name het aantal VS-troepen, moest zijns inziens fors verhoogd worden om tegenwicht te kunnen bieden aan de Sovjetstrijdkrachten. Het Westen moest bovendien aan de Oder worden verdedigd en niet aan de Elbe. Alleen dan kon worden voorkomen dat Duits grondgebied het slagveld werd in de strijd tussen Oost- en West. Het leger van de BRD zou de gelijke uitrusting moeten krijgen als de legers van andere deelnemende landen en het bezettingsstatuut zou vervangen moeten worden door een vredesverdrag zodat de Bondsrepubliek als soevereine staat zou kunnen deelnemen. Dit laatste was noodzakelijk omdat voor een modern leger de enige juiste motivatie kon bestaan uit het idee te vechten voor de nationale vrijheid. De bedoeling van het Pleven-plan was nu juist door de oprichting van een Europees leger, een Europees defensiebudget en een Europese minister van Defensie de heroprichting van een nationaal Duits leger te voorkomen. Het gehele leger van de BRD zou ondergebracht worden in de EDG en dit zou niet gelden voor de andere deelnemende landen. Voor Schumacher weer een bewijs dat de Fransen het Europese ideaal misbruikten voor nationale doelen.⁷⁴

Behalve deze voorwaarden meende de SPD ook dat de grondwet van de BRD niet voorzag in de herbewapening van de BRD. De huidige regering had daarom geen mandaat en nieuwe verkiezingen zouden nodig zijn zodat het Duitse volk zich over de kwestie zou kunnen uitspreken. Het was dus een principieel ja dat verbonden was aan zeer hoge eisen. De Hoge commissaris van de geallieerden John McCloy, probeerde Schumacher duidelijk te maken dat, wanneer de geallieerden al zouden beschikken over

⁷³ Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 203

⁷⁴ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 76.

het door Schumacher gewenste aantal militaire eenheden, een Duitse militaire bijdrage, die politiek gezien toch al problematisch was, niet meer nodig zou zijn.⁷⁵

De nota van Stalin d.d. 10 maart 1952, waarin hij een voorstel deed op basis waarvan de Sovjet-Unie akkoord zou gaan met de hereniging van een niet aan één van de blokken gebonden Duitsland, zorgde ervoor dat de Duitse hereniging in de oppositie van de SPD de absolute boventoon ging voeren. Adenauer en de Westerse geallieerden zagen in de nota een poging van Stalin verdeeldheid te zaaien en zo de totstandkoming van de EDG te voorkomen. De nota werd door Adenauer resoluut van de hand gewezen. Stalin's voorstel voorzag niet in vrije verkiezingen voorafgaand aan de eventuele hereniging en stelde duidelijk dat de oostgrens van het herenigde Duitsland gevormd werd door de Oder-Neisse. Dat betekende dat Duitsland de claim op de *Ostgebiete* zou moeten opgeven. Het is om deze redenen onwaarschijnlijk dat het voorstel voor de SPD een reële optie vormde.⁷⁶ Toch werd het credo van de SPD nu dat de deelname aan de EDG de Duitse hereniging zou verhinderen.⁷⁷ Het “in principe ja”, werd een onomwonden nee.

Adenauer had de herbewapening van de BRD met succes weten te verbinden met het verkrijgen van grotere handelingsvrijheid. Op 26 mei 1952 werd het Duitsland-verdrag ondertekend. In het verdrag werd in het midden gelaten waar de grenzen van een toekomstig herenigd Duitsland zouden liggen. Een dag later werd het EDG-verdrag door de regeringsleiders ondertekend en was het aan de nationale parlementen het verdrag te ratificeren.⁷⁸

De SPD weerde zich in steeds heftiger termen tegen het Duitslandverdrag. In mei 1952 stelde Schumacher zelfs:

*“Wer dieser Generalvertrag zustimmt, hört auf, ein Deutscher zu sein”.*⁷⁹

Ook na het overlijden van Kurt Schumacher in augustus 1952 hield de SPD aan deze lijn vast. Het EDG-verdrag werd op 19 maart 1953 echter door de Bondsdag met een grote meerderheid geratificeerd. Op 15 mei van datzelfde jaar volgde de instemming van de Bondsraad.

Het neerslaan van de volksopstand in de DDR op 17 juni 1953 door Sovjettroepen veroorzaakte een golf van verontwaardiging en solidariteit met de

⁷⁵ Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 476-486.

⁷⁶ Zie voor Stalinnota: Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 147-150.

⁷⁷ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 86.

⁷⁸ Corina Schukraft, *Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren*, p. 22, 23.

⁷⁹ Peter Merseburger, *Der schwierige Deutsche*, p. 505.

Duitsers in de DDR. Anderzijds bevestigde het Sovjetoptreden de mening van de meerderheid van de bevolking van de BRD dat er met de Sovjet-Unie niet te praten viel over een democratisch herenigd Duitsland. De tweede verkiezingen voor de Bondsdag d.d. 6 september 1953 liepen uit op een nederlaag voor de SPD. De onmiskenbare verbeterde economische situatie van de BRD, het grote enthousiasme onder de bevolking voor de Europese idee en het breed aanwezige anticommunisme dat werd ondersteund door een intellectuele antitotalitaire consensus maakten de CDU/CSU onder leiding van Adenauer tot de grote winnaar.⁸⁰

Het verlies leidde niet tot een duidelijk zichtbare koerswijziging. De SPD had geen antwoord op het succes van de *soziale Marktwirtschaft* en het ontbrak aan een alternatief voor de binding van de BRD aan het Westen. Het accent in de oppositie werd nu gelegd op de herbewapening. Tot een principiële afwijzing van een Duitse herbewapening kwam het echter niet. De kritiek op een Duitse herbewapening bleef steken in een veroordeling van het EDG-verdrag en de wens deze te vervangen door een niet nader gespecificeerd algemeen veiligheidssysteem. Het enige punt waarover de SPD duidelijkheid verschaft was dat de partij aan de hereniging van Duitsland de prioriteit gaf boven de Europapolitiek.⁸¹

Na de afwijzing van de EDG-plannen door het Franse parlement in augustus 1954 ijverden SPD-afgevaardigden in de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS voor versterking van de bevoegdheden van de Hoge Autoriteit inzake de sociale- en investeringspolitiek. Een signaal dat duidelijk maakte dat de bijstelling van de socialistische principes niet langer onbespreekbaar was en de opstelling van de SPD ten aanzien van de Europese economische integratie aan verandering onderhevig was.⁸²

De NAVO werd na het EDG-debacle het speerpunt in de oppositie tegen de *Westintegration*. Voor de SPD stond de toetreding tot de NAVO gelijk aan de

⁸⁰ Zie voor toelichting ontwikkeling antitotalitaire consensus intellectuelen: Ulricke Ackermann, *Sündenfall der Intellektuellen. Ein deutsch-französische Streit von 1945 bis heute* (Stuttgart, 2000), p. 59-109.

⁸¹ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 96-103 en Detlef Rogosch, Sozialdemokratie zwischen nationaler Orientierung und Westintegration, in Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die Europäische Einigung 1949-2000 Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (München, 2004), p. 303-306.

⁸² William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 118. Detlef Rogosch komt tot de conclusie dat nadat de EDG in 1954 van de politieke agenda was verdwenen de bereidheid van de SPD in de richting van Europese economische integratie iets groter werd. Zie: Detlef Rogosch, Sozialdemokratie zwischen nationaler Orientierung und Westintegration, in Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die Europäische Einigung 1949-2000 Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (München, 2004), p. 306.

ontkenning van het bestaan van *gesamt Deutschland*.⁸³ Met het argument dat de toetreding tot de NAVO het einde betekende van de eenheid van Duitsland riep de SPD de bevolking op in verzet te komen tegen de herbewapening en daaraan verbonden vredesregelingen met de Westerse geallieerden. De SPD nam in januari 1955 deel aan de bijeenkomst in de Pauluskerk te Frankfurt waar nationale protestanten als Heinemann en Niemöller, de vakbonden, pacifisten en linkse en rechtse malcontenten bijeen kwamen in protest tegen de politiek van Adenauer. De Pauluskerk-beweging benadrukte de eigen Duitse democratische traditie in oppositie tot de *Westintegration* van de BRD. De bijeenkomsten gingen gepaard met veel vlagvertoon en hadden een sterk nationalistisch karakter. De oproep vond maar weinig gehoor onder de bevolking.⁸⁴

Ondanks het heftige verzet van de SPD werden alle verdragen met betrekking tot de toetreding tot de NAVO door de Bondsdag en Bondsraad met een grote meerderheid goedgekeurd.

1.4 De koerswijziging: De acceptatie van de Europese Economische Gemeenschap en aanvaarding van de *Westintegration* van de BRD

De koerswijziging van de SPD was het gevolg van een aantal ontwikkelingen. De Saarkwestie had de verhouding tussen Frankrijk en de BRD ernstig verstoord en was met name voor de SPD onverteerbaar geweest. In oktober 1955 koos de bevolking van het Saarland voor hereniging met de BRD en deze volgde op 1 januari 1957. Daarmee verviel voor de SPD een belangrijke reden om Franse initiatieven voor Europese integratieplannen af te wijzen.⁸⁵ Bovendien werd de relatie van de SPD tot de Socialistische Internationale en met name de Franse socialisten niet meer door de kwestie belast.

De twee verkiezingsnederlagen en het succes van de *soziale Marktwirtschaft* leidden ertoe dat de noodzaak van de modernisering van de SPD aan de orde kwam en binnen de partij gepleit werd voor het afwerpen van ideologische ballast. Het idee van de klassenstrijd schoof naar de achtergrond en de opvatting won terrein dat de SPD haar

⁸³ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 105.

⁸⁴ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 165. De Pauluskerk te Frankfurt stond symbool voor de eigen nationale democratische traditie van de Duitsers. Daar had zich in 1848 het eerste Duitse parlement verzameld.

⁸⁵ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p.116, 117.

doelen binnen de kaders van de *sociale Marktwirtschaft* zou moeten stellen.⁸⁶ Europese economische integratie werd niet meer gezien als een poging van groot-kapitalisten de arbeiders te onderdrukken.

De ontkoppeling van economische en militaire integratie maakten een positieve opstelling ten aanzien van het West-Europese integratieproject mogelijk. Erich Ollenhauer gaf gehoor aan de positieve opvattingen van de vakbonden ten aanzien van de economische integratie en aan de pro-Europese geledingen in de eigen partij. Dankzij invloedrijke SPD-politici als Wehner, Erler en Birkelbach kregen de pro-Europeanen binnen de partij een platform. In oktober 1955 besloot de SPD deel te nemen aan het Actiecomité ter bevordering van West-Europese integratie van Jean Monnet.⁸⁷ Monnet, de geestelijk vader van de EGKS en voormalig voorzitter van Hoge Autoriteit van de EGKS, had goede contacten opgebouwd met de Duitse vakbonden en SPD-afgevaardigden in de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS. Onvrede over de voortgang van het Europese integratieproces had Monnet ertoe bewogen het voorzitterschap op te geven en via zijn comité in Europa steun te verwerven van politieke en maatschappelijke partijen voor verdergaande overdracht van soevereiniteit aan Europese instituties. Monnet wist ook bij de SPD begrip te kweken voor de functionele integratiemethode en een zoveel mogelijk apolitieke en pragmatische benadering van het integratieproces.⁸⁸ De deelname aan Monnet's comité betekende dat (de leiding van) de SPD de bakens had verzet. De eenwording van Duitsland kreeg niet langer de prioriteit boven West-Europese integratie.

De SPD stelde zich positief op ten aanzien van de resolutie van Messina in 1955. Tegen sectorale integratie op het gebied van atoomenergie (EURATOM), bedoeld voor vreedzame doeleinden, had de SPD geen bezwaren. Het EEG-verdrag kwam tegemoet aan de kritiek van de SPD dat het bij de EGKS had ontbroken aan een gemeenschappelijke markt. De SPD meende dat economische integratie ten eerste moest bijdragen aan het verhogen van de levensstandaard en volledige werkgelegenheid

⁸⁶ Hierbij zij opgemerkt dat de SPD al tijdens de partijdag te Berlijn in 1954 in het daar besproken actieprogramma de socialistische economische principes in belangrijke mate had bijgesteld. Het loslaten van de socialistische doctrines in het Godesbergerprogramma was de uitkomst van een proces dat zich over meerdere jaren afspeelde. Zie: Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 200.

⁸⁷ Jean Monnet had het initiatief genomen voor een gesprek met de partijvoorzitter en diens plaatsvervanger. Binnen enkele uren lieten zij hem weten dat de SPD zou deelnemen aan het comité. Zie: Christoph Meyer, *Herbert Wehner Biographie*, (München, 2006), p. 172.

⁸⁸ Zie voor de methode Monnet: Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 29, 30 en Wolfgang Wessels, *Jean Monnet – Mensch und Methode*.

behoorde de bevorderen. Over een gemeenschappelijke economische en monetaire politiek en een daarbij horende investeringspolitiek en conjunctuurpolitiek werd in het verdrag tot teleurstelling van de SPD niets opgenomen.⁸⁹ De socialisten pleitten verder voor verdergaande democratisering van de Europese instellingen. Daarnaast wees de SPD met nadruk op het recht tot zelfbeschikking van de koloniën van de lidstaten. De kritiek van de SPD kwam grotendeels overeen met die van de overige Europese socialistische partijen. Net als bij de EGKS gaf de SPD de voorkeur aan de uitbreiding van de gemeenschap met Groot-Brittannië. Hoewel de Britten deelnamen aan de besprekingen voor de EEG wezen zij deelname uiteindelijk af. Op 5 en 19 juli stemde de SPD samen met de CDU/CSU in respectievelijk de Bondsdag en Bondsraad voor de Verdragen van Rome.⁹⁰ De ruime formulering van de Verdragen van Rome maakte de instemming mogelijk en de SPD greep de kans aan zich te ontdoen van zowel haar imago van “*Nein-sager Partei*” als het nationalistische aura dat de partij had gekregen door het volharden in haar standpunt ten aanzien van de Duitse hereniging.⁹¹

In de verkiezingen van september 1957 boekte de SPD een kleine winst, maar de CDU/CSU kwam als absolute winnaar uit de bus. De SPD trok lering uit de drie verkiezingsnederlagen en de modernisering van de partij kreeg zijn beslag met de aanname van het Godesbergerprogramma in november 1959. Daarin werden de traditionele socialistische doctrines definitief losgelaten. De economische voorstelling van de SPD werd nu geleid door een zeer praktisch uitgangspunt: concurrentie zo veel als mogelijk, planning zo veel als nodig. Daarmee accepteerden de socialisten de *soziale Marktwirtschaft* als het geldend kader. Samenwerking met religieuze groeperingen en kerken werd mogelijk op basis van het principe van wederzijdse tolerantie. Bewapening werd niet afgewezen en geplaatst in het kader van een internationale

⁸⁹ Martin Grosse Hüttmann, Christian Roth, Die Europapolitik der SPD vor der deutschen Ratspräsidentschaft – erste Orientierung in der Regierungsverantwortung, in: *Policy-Making im Parteienstaat* WIP Occasional Paper nr. 3, 1998, uit serie: Occasional Papers des Arbeitsbereichs Politische Wirtschaftslehre und Vergleichende Politikanalyse, Institut für Politikwissenschaft Universität Tübingen, p. 20.

⁹⁰ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 119-129.

⁹¹ Dat de imago kwestie een rol speelde bij discussies over de instemming met de EEG is af te leiden uit de volgende opmerking van Fritz Erler: *Unsere Kritik muss weiter ausgesprochen werden, auch wenn wir zustimmen sollten. Ersparen sollten wir uns zur Wahl den Vorwurf, das die SPD wieder, 'Nein' gesagt bzw. nicht weiss was sie will. Enthalten ist fast ein 'Ja', daher sollten wir 'Ja' sagen.* Detlef Rogosh, Sozialdemokratie zwischen nationaler Orientierung und Westintegration, in Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung 1949-2000 Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (München, 2004), p. 310 Herbert Wehner, de plaatsvervangend partijvoorzitter en rechterhand van Erich Ollenhauer wilde dat de SPD zich van stemming zou onthouden. De sociale problemen werden zijns inziens niet goed geregeld en de gemeenschap was te weinig democratisch. Zie: Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie* p. 172.

politiek die gericht werd op ontspanning en ontwapening. Kernwapens en massavernietigingswapens werden door de SPD nadrukkelijk afgewezen en de partij streefde naar een Europese ontspanningszone waarin geheel Duitsland betrokken zou zijn.⁹²

Het loslaten van de Duitse eenwording als primaat van de politiek kostte meer moeite. In maart 1959 had de partij naar aanleiding van de Sovjetdreiging ten aanzien van Berlijn het zogenaamde Duitslandplan gelanceerd dat gericht was op de stapsgewijze realisatie van de eenwording van Duitsland in het kader van een Midden-Europese ontspanningszone. Daardoor had de partij, ondanks de uitdrukkelijke anticommunistische stellingname in het Godesbergerprogramma, toch de indruk gewekt te streven naar een Derde Weg.⁹³ Dat de Sovjet-Unie geenszins bereid was mee te werken aan een dergelijke constellatie was de SPD-leiding al bekend voor de publicatie van het Duitslandplan.⁹⁴ Het lijkt er daarom op dat het plan vooral bedoeld was om het Godesbergerprogramma aanvaardbaar te maken voor de nationale en pacifistische stroming in de partij. Het voortduren van de Berlijnse crisis en de weigerachtige houding van de Sovjet-Unie om de beperkte toegang tot West-Berlijn op te heffen waren de aanleiding voor de SPD om definitief afscheid te nemen van het primaat van de hereniging en neutralistische voorstellingen van *gesamt Deutschland*.⁹⁵ In een rede voor de Bondsdag d.d. 18 maart 1960 hield Herbert Wehner een pleidooi voor een gemeenschappelijke politiek met het CDU. Wehner was plaatsvervangend voorzitter van de SPD en verantwoordelijk voor de herenigings- en buitenlandpolitiek. Namens de SPD had hij zitting genomen in de gemeenschappelijke vergadering van de EGKS en sinds 1955 in het actiecomité van Jean Monnet. Wehner verklaarde dat zowel de West-Europese verdragen als het transatlantische bondsgenootschap voortaan het principe en het kader zouden zijn van alle buitenlandse- en herenigingspolitiek van de SPD. De SPD had geaccepteerd “.....*dass die Sonne im Westen aufgeht*”.⁹⁶

⁹² Siegfried Heinemann, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, in Richard Stöss (red.), *Parteien Handbuch Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band 2* (Opladen, 1984), p. 2061-2066. Hier is ook een kort overzicht te vinden over de interpretatie van het belang van het Godesbergerprogramma, en Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 208-212.

⁹³ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 199-205.

⁹⁴ Siegfried Heinemann, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, p. 2067 Het Duitsland plan zorgde er bovendien voor dat de SPD nooit verweten zou kunnen worden de nationale belangen uit het oog te zijn verloren.

⁹⁵ Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie*, p. 228-236 en Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 202.

⁹⁶ Citaat ontleend aan Eugen Kogon, een van de oprichters van de *Frankfurter Hefte*, uit zijn toespraak voor de Europa Union in april 1952 naar aanleiding van de protesten tegen de afwijzing van de Stalinnota.

Het Godesbergerprogramma en de acceptatie van de *Westintegration* zorgden ervoor dat de SPD zich kon ontwikkelen tot een brede volkspartij en een acceptabele regeringspartner.

1.5 Samenvatting/Conclusie

Europese eenwording was gedurende de gehele periode voor de SPD een belangrijke politieke doelstelling, maar kreeg van de partij nooit de absolute prioriteit. Een verenigd Europa mocht niet gerealiseerd worden ten koste van de eenheid van Duitsland en behoorde gebaseerd te zijn op het principe van vrije gelijkwaardige staten. De voorstelling van Europa als *Dritte Kraft* was op deze uitgangspunten gebaseerd, maar bleek in de context van de Koude Oorlog niet te realiseren. De sterke democratische overtuiging en de afwijzing van West-Europese integratie zorgden ervoor dat de SPD geen alternatief had voor Adenauer's West-Europese politiek. Dit leidde ertoe dat in de oppositie de nationale belangen en de eenheid van Duitsland een steeds prominentere plaats innamen. De eisen met betrekking tot het Saarland en een gelijkwaardige militaire status in West-Europees verband, de beoordeling van het EGKS-verdrag als een strafmaatregel getuigen allemaal van een realistische visie op de internationale politiek: West-Europese integratieplannen werden vooral beoordeeld aan de hand van de gevolgen die ze voor de positie van de BRD en de Duitse eenwording zouden hebben. Het is daarom moeilijk om uit de oppositie tegen de West-Europese plannen de visie van de SPD op het Europese integratieproces af te leiden, de inhoudelijke standpunten varieerden sterk.

De partij beschouwde zichzelf niet als anti-Europees, het belang van een verenigd Europa werd nog steeds onderschreven, maar de partij wees het Europa zoals dat in de politieke praktijk vorm kreeg af omdat het niet beantwoordde aan de voorstelling van de SPD en de partij er geen enkel vertrouwen in had dat de *Politik der Stärke* tot de hereniging van Duitsland zou leiden. Deze boodschap bleek echter moeilijk over te brengen. Dat de nationale koers van de SPD op weinig steun kon rekenen werd duidelijk door de geringe respons op de Pauluskerkbeweging. Na de toetreding tot de NAVO en het verkrijgen van de soevereiniteit zette vervolgens een koerswijziging in die leidde tot de acceptatie van de *Westintegration* van de BRD. De aanpassing van de socialistische economische beginselen en de ontkoppeling van

In: Wilfried Loth, Die Europabewegung in den Anfangsjahren der Bundesrepublik, in, Ludolf Herbst, Werner Bühner, Hanno Sowade (eds.), *Vom Marshallplan zur EWG*, p. 73.

militaire integratie maakten de instemming met de Verdragen van Rome mogelijk. Vervolgens voltrok zich binnen de SPD geleidelijk het inzicht dat de Duitse deling niet op korte termijn overwonnen zou kunnen worden. Dit betekende het einde van voorstellingen van een neutraal Duitsland en Europa als *Dritte Kraft*. Aan de hereniging van Duitsland zou voortaan gewerkt worden vanuit de binding aan het Westen. Het loslaten van de socialistische beginselen en de aanvaarding van de *Westintegration* bracht de pro-Europese oriëntatie van de SPD in overeenstemming met de wijze waarop de Europese integratie in de politieke praktijk gestalte kreeg. Het streven van de SPD naar de "*Vereinigten Staaten von Europa*" richtte zich sindsdien op het West-Europese integratieproces.

De Europese orientatie van de SPD was geen vlucht van het verleden of compensatie voor het verlies van de natiestaat. Een federaal Europa was noodzakelijk voor vrede en welvaart en zou bijdragen aan de verzoening tussen de Europese volkeren. Uit de instemming met de Verdragen van Rome kan worden afgeleid dat de SPD de functionele integratiemethode had geaccepteerd. Daarbij legde de SPD wel nadruk op de wens tot verdere democratisering van de Europese gemeenschap. De EEG zou de levensstandaard moeten verhogen en volledige werkgelegenheid bevorderen. De SPD betreurde dat in de verdragen niets werd vermeld over een gemeenschappelijke economische en monetaire politiek, evenals het feit dat Groot-Brittannië niet aan de gemeenschap deelnam. Een groter Europa bleef voor de SPD een belangrijke doelstelling.

HOOFDSTUK 2: DE SPD, HET EUROPESE INTEGRATIEPROCES EN DE OSTPOLITIK

Sinds het begin van de jaren zestig bestond in de BRD, nadat ook de FDP het verzet tegen de Verdragen van Rome had opgegeven, een brede en stabiele politieke consensus ten aanzien van het West-Europese integratieproces.⁹⁷ Deze consensus was sterk, maar ook oppervlakkig.⁹⁸ De ruime formulering van de Verdragen van Rome, de pragmatische en technocratische koers die het proces insloeg en de geringe institutionele voortgang maakten diepgaande discussies over de toekomst van het integratieproces overbodig. De economische integratie verliep echter voorspoedig en de Douane-unie kon al in 1968 gerealiseerd worden, bovendien werden de bestaande Europese instellingen in 1967 met het fusieverdrag samengebracht in de Europese Gemeenschap (EG). De Europese Gemeenschap werd in de jaren zestig voor Duitse politici ongeacht hun politieke kleur een belangrijk forum voor de operationalisering van de buitenlandse politiek.⁹⁹

De buitenlandse politiek van de BRD werd in de jaren zestig echter niet gedomineerd door Europapolitieke thema's maar door de verhouding tot de DDR en de Oost-Europese landen. De *Ostpolitik* zou niet bedreven worden via Europa, maar was een zelfstandige, bilateraal uitgevoerde politiek van de BRD. Willy Brandt speelde bij de ontwikkeling van de nieuwe *Ostpolitik* de hoofdrol.

Na een overzicht van de Europapolitieke ontwikkelingen in de jaren zestig waarbij kort de standpunten van de SPD weergegeven worden, volgt een beschrijving van de *neue Ostpolitik*. Vervolgens zal worden getracht te verduidelijken welke relatie Willy Brandt legde tussen het West-Europese integratieproces en de *Ostpolitik*. In de conclusie zal de vraag beantwoord worden of het West-Europese integratieproces voor de SPD gedurende de jaren zestig aan belang inboette en of de versterking van het

⁹⁷ J. Reef, *Die Europapolitik der Liberalen in Deutschland und in den Niederlanden. Ein Vergleich*, in Jac. Bosman (eds.), *Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster/Hamburg, 1996), p. 178-180. De FDP verloor na het EDG-EPU debacle het geloof in Adenauer's *Politik der Stärke* en had tegen de Verdragen van Rome gestemd omdat dit Europa verder zou verdelen. Na de bouw van de Muur accepteerden de liberalen in 1962 dat de deling pas op lange termijn overwonnen zou kunnen worden. Voor de liberalen werd Europese samenwerking een middel om tot ontspanning tussen Oost en West te komen.

⁹⁸ Wilfried Loth, *Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung*, in H. Mommsen (red.), *Der lange Weg nach Europa*, (München, 1992), p. 53.

⁹⁹ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, in: Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung 1949-2000 Politische Akteure Gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart, 2004), p. 178.

West-Europese integratieproces door Willy Brandt in principe strijdig werd geacht met zijn Oost-politieke doelen.

2.1 Europese integratie in de jaren zestig

De opstelling van de Franse president Charles de Gaulle was de meest bepalende factor voor het integratieproces in de jaren zestig. De Gaulle stond afwijzend tegenover ontwikkelingen in de richting van meer supranationaliteit en was uit op het verkrijgen van grotere politieke en militaire zelfstandigheid ten opzichte van de VS. Europa zou volgens De Gaulle een grotere rol moeten spelen op het wereldtoneel. De *special relationship* tussen Groot-Brittannië en de VS bezag hij met argwaan. Dit was één van de redenen waarom hij de toetreding van Groot-Brittannië tot de gemeenschap in de jaren zestig tot twee keer toe blokkeerde. Nadat toenaderingspogingen tot de Sovjet-Unie tot niets geleid hadden, zette De Gaulle zijn kaarten op Europa. Hij lanceerde begin jaren zestig het Fouchetplan voor politieke en militaire Europese samenwerking dat strikt intergouvernementeel van opzet was. Het Fouchetplan stuitte op weerstand van met name de Benelux. De Gaulle was gedwongen het plan te laten varen.¹⁰⁰ Vervolgens richtte hij zich op de versterking van de Frans-Duitse relatie.

De terughoudende opstelling van de VS tijdens de Berlijnse crisis en het door president Kennedy gepromoteerde nieuwe veiligheidsconcept - van *massive retaliation* naar *flexibel respons* -, maakten Adenauer gevoelig voor de Franse toenadering.¹⁰¹ Adenauer was daardoor genegen aan Franse wensen tegemoet te komen. In het Elysée-verdrag zou geregeld politiek overleg tussen Frankrijk en Duitsland geformaliseerd worden.

De Europapolitieke discussies in de BRD stonden gedurende de regeerperiode van de Franse president De Gaulle in het teken van de vraag hoe zowel goede relaties

¹⁰⁰ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 42-44 en Desmond Dinan *Europe Recast, A History of European Union* (Basingstoke, 2004), p. 99-104. De beoordeling van de Europese politiek van De Gaulle in de jaren zestig valt in de literatuur doorgaans zeer negatief uit. Toch zijn daar kanttekeningen bij te plaatsen: Of het Fouchetplan inderdaad een bedreiging vormde voor de EEG is de vraag: In 1960 sloot De Gaulle een geheime overeenkomst met Jean Monnet. Monnet zei daarin toe het Fouchetplan te zullen steunen in ruil voor de belofte van de Gaulle de EEG te respecteren. (zie: Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 100) Bovendien zij opgemerkt dat de toetredingsonderhandelingen met Groot-Brittannië lieten zien dat de Britten grote moeite hadden om de verdragen van Rome geheel te onderschrijven. De Britten stonden, net als De Gaulle, zeer gereserveerd tegenover soevereiniteitsoverdracht aan Europese instellingen. Bij De Gaulle bestond bovendien de angst voor tegengestelde Britse landbouwbelangen. De gemeenschappelijke landbouwpolitiek was voor De Gaulle een zeer belangrijk item. Bovendien kaartte De Gaulle het belangrijke probleem van de politieke zelfstandigheid van Europa aan. Zijn anti-amerikanisme en sterk intergouvernementele kijk op het integratieproces maakten zijn politiek voor de overige lidstaten echter onacceptabel.

¹⁰¹ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 52. Bovendien had De Gaulle zich tijdens de Berlijnse crisis een loyale partner betoond en zijn onvoorwaardelijke steun aan de BRD toegezegd.

tot de VS als Frankrijk behouden konden worden. De Europese politiek van De Gaulle leidde tot heftige uiteenzettingen tussen Atlantici en Gaullisten. De SPD was overwegend Atlantisch georiënteerd en zag in het Fouchetplan en het Elysée-verdrag een bedreiging voor zowel de voortgang van de EEG als het trans-Atlantisch bondgenootschap, de twee belangrijkste pijlers van de buitenlandse politiek van de BRD. De partij stond niet alleen in haar kritiek. De FDP wees het verdrag af en binnen de CDU/CSU waren de meningen sterk verdeeld. Mede op initiatief van de SPD werd Adenauer gedwongen eenzijdig een preambule aan het Elysée-verdrag toe te voegen waarin alles waar de Franse president op tegen was werd bevestigd: de binding van de BRD aan de NAVO, de verdere uitbouw van de bestaande Europese instituties en de wens dat Groot-Brittannië tot de EEG zou toetreden.¹⁰² De preambule betekende een regelrechte nederlaag voor De Gaulle. Het verdrag werd Adenauer's laatste wapenfeit. In 1963 trad hij op 87-jarige leeftijd af als bondskanselier. De ratificatie van het Elysée-verdrag luidde het begin in van een Frans-Duitse ijstijd. Van gemeenschappelijke Frans-Duitse initiatieven kon in deze omstandigheden geen sprake zijn met als gevolg dat de institutionele voortgang van het Europese integratieproces stagneerde.¹⁰³

De SPD bracht in de loop van de jaren zestig ten aanzien van Europa de volgende standpunten naar voren: Groot-Brittannië en de Scandinavische landen zouden tot de EG moeten kunnen toetreden. Tegen associaties met Spanje en Griekenland bestonden in de SPD echter grote bezwaren. Europese dictaturen zouden geen toegang mogen krijgen tot de EG. Op het moment dat regeringsdeelname voor de SPD heel dichtbij kwam werden de bezwaren tegen een associatie van de EG met Spanje echter ingeslikt. De buitenlandse- en Europapolitiek speelde in de SPD-verkiezingscampagne van 1965 nauwelijks een rol. Wel bracht de SPD een Europees Manifest uit waarin de nadruk werd gelegd op het vergroten van de rechten van het Europees Parlement, een programmapunt dat de partij ook in de verkiezingsstrijd van 1961 naar voren had gebracht. De SPD wilde sinds de acceptatie van de *Westintegration* laten zien dat de partij in staat zou zijn regeringsverantwoordelijkheid te dragen en was er op uit conflicten op het terrein van het trans-Atlantisch partnerschap en de binding aan Europese Gemeenschappen te vermijden. Een mogelijke regeringscoalitie met de

¹⁰² William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 141-144.

¹⁰³ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 44. Dinan merkt daar op dat ironisch genoeg, in de jaren zeventig, toen de Frans-Duitse relatie aanzienlijk verbeterde, hetzelfde Elysée-verdrag een belangrijke drijvende kracht achter het Europese integratieproces zou worden.

CDU/CSU mocht niet in gevaar worden gebracht. De Europapolitiek was een terrein waarop strijdpunten zo veel mogelijk werden vermeden.¹⁰⁴

In 1965 ontstond in de gemeenschap de zogenaamde “Lege Stoel”-crisis. Met de realisatie van de Douane-unie zou de derde fase op weg naar de gemeenschappelijke markt intreden. De Europese Commissie stelde met het oog daarop voor de bevoegdheden van de Commissie en het Europese Parlement te vergroten en de besluitvorming in de Raad van Ministers op een aantal terreinen te laten plaatsvinden op basis van gekwalificeerde meerderheidsbesluiten. De Commissie werd op dat moment voorgezeten door de Duitser Walter Hallstein, een bevlogen federalist. Het Europese Parlement nam een resolutie aan waarin werd voorgesteld de Commissie van de EEG direct uit de inkomsten van de douanetarieven te financieren en het Europese Parlement substantiële bevoegdheden te geven inzake de controle van het EEG-budget. De SPD had een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van deze resolutie in het EP en bracht een voorstel van gelijke strekking naar voren in de Bondsdag. Deze resolutie van de SPD werd door de Bondsdag ondersteund.¹⁰⁵

De voorstellen van de Commissie en het Europese Parlement en grote onvrede over de financiering van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek waren voor De Gaulle aanleiding de Franse zetels in de Europese instituties onbezet te laten. Aan de crisis kwam pas een half jaar later een einde met het Luxemburgse compromis. Daarin werd bepaald dat wanneer er voor één van de lidstaten sprake was van vitale belangen, unanimitéit een vereiste bleef. Het akkoord van Luxemburg was daarmee een *agreement to disagree* en betekende een tegenslag voor de gemeenschapszin. De lidstaten gingen over tot een opstelling waarin de kosten en de baten van de Europese samenwerking nauwkeurig werden afgewogen.¹⁰⁶ De regering van de BRD maakte zich niet sterk meer voor een herbenoeming van Walter Hallstein.¹⁰⁷ De opstelling van De Gaulle verhinderde initiatieven in supranationale richting, anderzijds zorgde zijn afwijzende houding ervoor dat de overige lidstaten, de Bondsrepubliek inclusief, zich niet hoefden uit te spreken over de mate waarin zij bereid waren de communautaire instellingen te versterken en bevoegdheden af te staan aan Europa.

Willy Brandt spande zich als minister van Buitenlandse Zaken in om de relatie met Frankrijk te verbeteren. Hoewel Brandt in principe sympathie had voor het idee van

¹⁰⁴ Siegfried Heinemann, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, p. 2068.

¹⁰⁵ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 145.

¹⁰⁶ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 49.

¹⁰⁷ Wilfried Loth, *Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung*, p. 56.

De Gaulle dat Europa aan politieke zelfstandigheid zou moeten winnen, waren de voortdurende Franse kritiek op de NAVO en de VS en De Gaulle's afwijzende houding met betrekking tot de toetreding van Groot-Brittannië niet in overeenstemming te brengen met de Europapolitieke voorstellingen van de SPD.¹⁰⁸

2.2 De ontwikkeling van de *neue Ostpolitik*

Voor de ontwikkeling van Willy Brandts buitenlandpolitieke ideeën was de bouw van de Muur op 13 augustus 1961 de meest bepalende gebeurtenis. De bouw van de Muur markeerde een dieptepunt in de relatie tussen Oost en West. De regering van de BRD vreesde enerzijds voor de terugtrekking van de westerse beschermingsmacht uit West-Berlijn, anderzijds bestond grote angst voor een gewapend conflict. Terwijl de regering afwachtte ondernam Willy Brandt als burgemeester van West-Berlijn wel actie. Hij probeerde president John F. Kennedy te bewegen tot een scherpe veroordeling aan het adres van de Sovjet-Unie. Tevens verzocht hij de VS om militaire bijstand. Brandt ervoer van zeer nabij dat de VS niet van plan was om wegens het optreden van het DDR-regime in Oost-Berlijn een militair conflict met de Sovjet-Unie aan te gaan. De VS bleek bereid West-Berlijn te verdedigen, maar ook niet meer dan dat. Een jaar na de bouw van de Muur bloedde Peter Fechter dood onder de ogen van Amerikaanse troepen tijdens zijn vluchtpoging naar het Westen. De westerse geallieerden deden tot ontzetting van de bevolking van de gehele BRD geen poging hem te redden. De West-Berlijners mochten en konden geen hulp bieden. Voor Brandt stond sindsdien vast dat de Muur een realiteit was waarmee de Duitsers voor langere tijd zouden moeten leven.

*“This caesura forced me to reconsider the external factors on which the German and European policy would depend in the next years...My political deliberations in the years that followed were substantially influenced by this day's experience, and it was against this background that my so-called Ostpolitik – the beginning of détente – took shape.”*¹⁰⁹

Terwijl in Berlijn weinig veranderde aan de situatie verplaatste het brandpunt van het Oost-Westconflict zich naar Cuba. In oktober 1962 stonden tijdens de

¹⁰⁸ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 174 -176. De tweede afwijzing van een Britse toetreding door de Franse president, wekte grote ergernis bij Brandt. In een toespraak voor partijgenoten in 1968 haalde hij fel uit naar de Franse politiek, met als gevolg dat de Frans-Duitse relatie weer tijdelijk verstoord raakte. William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 145

¹⁰⁹ Arne Hofmann, *The Emergence of Détente in Europe, Brandt, Kennedy and the formation of Ostpolitik*, (Abingdon, 2007), p.41. Zie voor een beschrijving van Brandts initiatieven richting de Amerikanen in 1961 hoofdstuk 4 van dit boek: *Mending the Wall* p. 27-42.

rakettencrisis de VS en de Sovjet-Unie recht tegenover elkaar. Geen van beiden partijen bleek bereid een nucleaire oorlog te riskeren. Deze constatering leidde een periode in van ontspanning tussen Oost en West en betekende het einde van de Berlijnse crisis. De status van West-Berlijn werd niet meer door de Sovjet-Unie betwist en de Sovjet-Unie droeg haar rechten op Oost-Berlijn over aan het regime van de DDR. De status quo in Europa werd sindsdien door beide partijen aanvaard. Wat lange tijd in de Bondsrepubliek was gevreesd was werkelijkheid geworden: aan de basis van het Europese machtsevenwicht lag de deling van Duitsland.¹¹⁰

Willy Brandt was een van de eersten voor wie deze realiteit steeds meer de vraag opriep of het vasthouden aan de Hallsteindoctrine en het ontkenning van het bestaan van de DDR en daarmee verbonden het niet erkennen van de Oder-Neisse grens de gevolgen van de Duitse deling niet erger zouden maken. Want wanneer er geen contact was tussen Oost- en West-Duitsland, wat zou er later dan te herenigen zijn?¹¹¹ Brandt sloot aan bij de door Kennedy ingezette strategie voor vreedzame co-existentie en hij zag door zijn Berlijnse ervaringen in dat de Duitse buitenlandse politiek aan zelfstandigheid zou kunnen winnen wanneer ze een eigen Duits-Duitse politiek zou voeren. Brandt richtte zich vervolgens op de ontwikkeling van een actieve buitenlandse politiek.¹¹² De binding aan het Westen en in het bijzonder aan de VS trok hij daarbij nadrukkelijk niet in twijfel. Brandt meende dat toenadering tot de DDR en de Oost-Europese landen zou kunnen leiden tot het ontstaan van een midden Europese ontspanningszone. Van daaruit zou gewerkt kunnen worden aan de hereniging van Duitsland. Brandt startte zijn *Politik der kleinen Schritten* en zocht toenadering tot de DDR om de gevolgen van de deling voor de bevolking te verlichten. Brandts naaste medewerker Egon Bahr maakte het politieke concept dat ten grondslag lag aan Brandts *Ostpolitik* helder met de formule *Wandel durch Annäherung*. Bahr sprak uit dat de DDR *de facto* erkend zou moeten

¹¹⁰ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 144, 145 en 172-174

¹¹¹ Zie voor toelichting Hallsteindoctrine hoofdstuk 1, paragraaf 1. Willy Brandt, *Erinnerungen*, (Frankfurt a/M, 1989), p. 9-12. Helmut Schmidt meent dat Herbert Wehner al voor Brandt c.s. een *Ostpolitik* concept uitdroeg dat gebaseerd was op dezelfde uitgangspunten. Zie: Christoph Meyer, *Herbert Wehner Biographie*, p. 352. Ook voor Brandt was het een moeilijke en beladen stap om in contact te treden met het regime van de DDR: Direct na de bouw van de Muur had Brandt het aanbod van het DDR-regime voor bezoeksregelingen voor West-Berlijners aan Oost-Berlijn afgeslagen tegen het advies in van twee van zijn meest naaste medewerkers Egon Bahr en Heinrich Albertz. Brandt werd in oktober 1962 door Kennedy duidelijk te verstaan gegeven dat de BRD zelf in beweging zou moeten komen. In december 1963 zette Brandt uiteindelijk de stap met als resultaat de eerste bezoeksregeling voor Kerstmis 1963. Het was het begin van zijn praktische ontspanningspolitiek die gericht was op humanitaire verlichting. Zie: Arne Hofmann, *The Emergence of Detente*, p. 90, 91, 92. Zie ook: Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 218, 219.

¹¹² Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 175.

worden, hetgeen op dat moment, anno 1963, een golf van verontwaardiging uitlokte in de BRD.¹¹³ Het kostte alle politieke partijen in de BRD - de CDU/CSU meer dan de SPD, maar de erkenning van de DDR lag ook in SPD-kringen gevoelig - grote moeite om zich aan de nieuwe situatie aan te passen.¹¹⁴ Het taboe dat in de BRD op erkenning van de DDR rustte was zeer groot en werd in loop van de jaren zestig geleidelijk doorbroken. Pas in maart 1968 zou Brandt tijdens de SPD-partijdag te Nürnberg openlijk uitspreken dat de Oder-Neissegrens gerespecteerd, c.q. erkend zou moeten worden.¹¹⁵ De SPD stelde zich tot die tijd, mede om een eventuele samenwerking met de CDU/CSU niet onmogelijk te maken, voorzichtig op, maar steunde Brandts op humanitaire verlichting gerichte politiek.¹¹⁶

In 1966 nam de SPD voor de eerste keer deel aan de regering van de BRD. Kurt Georg Kiesinger (CDU) kreeg de leiding over de zogeheten grote coalitie. Dat de op ontspanning gerichte politieke ideeën van Brandt terrein hadden gewonnen blijkt uit het feit dat Kiesinger bij zijn aantreden de eis tot herstel van de grenzen van 1937 achterwege liet. De hereniging van de beide Duitslanden kon, aldus Kiesinger, alleen plaatsvinden als onderdeel van een proces in de richting van de opheffing van het Oost-West conflict in Europa. Vervolgens werd de Hallstein-doctrine in 1968 officieus ter zijde geschoven.¹¹⁷

Vanaf 1966 begon Brandt als minister van Buitenlandse Zaken zijn ideeën over de toenadering tot de DDR in het kader van een geheel Europa omvattende vredesorde uit te spreken.

*“We need an orientation which places the German Question in their European context and for this we need a concept which contains the bases of a European Peace Order.”*¹¹⁸

In Brandts opvatting zou een Europees veiligheidssysteem gecreëerd kunnen worden op basis van een relatie tussen de NAVO en het Warschaupact. Dit idee was in

¹¹³ Arne Hofmann, *The Emergence of Détente*, p. 86 en 178-181. Brandt was het niet geheel eens met deze formulering, omdat het verkeerd opgevat zou kunnen worden in die zin dat hij toenadering tot het communistische systeem zocht. Zie Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie*, p. 267.

¹¹⁴ Arne Hofmann, *The Emergence of Detente*, p. 172: In 1964 hing tijdens de SPD-partijdag nog een landkaart op het podium van Duitsland op basis van de grenzen van 1937 met daaronder de tekst: Erfenis en Missie. In 1965 sprak Brandt tijdens de verkiezingscampagne nog van herenigingsinitiatieven en een vredesconferentie.

¹¹⁵ Peter Merseburger, *Willy Brandt, Visionär und Realist, 1913-1992*, (München, 2006), p. 546-548

¹¹⁶ Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie*, p. 268.

¹¹⁷ Corina Schukraft, *Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er und 60er Jahren*, p. 54 en Heinrich A. Winkler, *Der Lange Weg nach Westen*, p. 259,260.

¹¹⁸ William E. Paterson. *The SPD and European Integration*, p. 150.

overeenstemming te brengen met de nieuwe politiek van de NAVO die in het Harmel-bericht van 1967 werd geformuleerd. Brandt had zelf actief meegewerkt aan de formulering, een teken dat het buitenlandpolitieke gewicht van de BRD was toegenomen.¹¹⁹ Bepaald werd dat naast het principe van wederzijdse afschrikking ook een actieve ontspanningspolitiek onderdeel uitmaakte van de NAVO-strategie.¹²⁰ In zijn eerste regeringsverklaring in oktober 1969 onderstreepte Brandt het belang van deze twee componenten voor de veiligheidspolitiek van de Bondsrepubliek.

*“Welche der beiden Seiten der Sicherheitspolitik wir auch betrachten, ob es sich um unseren ernstesten und nachhaltigen Versuch zur gleichzeitigen und gleichwertigen Rüstungsbegrenzung und Rüstungskontrolle handelt oder um die Gewährleistung ausreichender Verteidigung der Bundesrepublik Deutschland: unter beiden Aspekten begreift die Bundesregierung ihre Sicherheitspolitik als Politik des Gleichgewichts und der Friedenssicherung.”*¹²¹

Welke rol de EG kreeg toebedeeld in de verwerkelijking van de Europese vredesorde maakte Brandt echter niet echt duidelijk.

Aanvankelijk bestond tussen de coalitiepartijen overeenstemming over een flexibelere houding ten opzichte van de DDR en de Oost-Europese landen. Een gezamenlijke *Ostpolitik* bleek na het Sovjetoptreden in Tsjechoslowakije in 1968 niet meer mogelijk. De SPD stelde zich nu uitgesproken achter de door Brandt gepropageerde *Ostpolitik*. Behalve verschil van mening over de richting de DDR te voeren politiek werd de gevestigde politieke orde van de BRD eind jaren zestig uitgedaagd door de opkomst van de rechts-radicalen Nationaaldemokratische partij (NPD) en de studentenprotesten van 1968. Het politieke klimaat polariseerde. Samenwerking met de CDU/CSU vormde voor de SPD geen optie meer. De FDP had al in 1967, dus voor de SPD, helder stelling genomen en duidelijk gemaakt dat de Duitslandpolitiek gewijzigd en de Oder-Neisse grens geaccepteerd zou moeten worden. De liberalen waren daarom een mogelijke coalitiepartner.¹²² Bij de verkiezingen van

¹¹⁹ Peter Merseburger, *Willy Brandt, Visionär und Realist, 1913-1992*, (München, 2006), p. 527

¹²⁰ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 77,78. Bovendien werd *flexibel respons* de officiële NAVO strategie en Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 263. Een half jaar na het Harmel-bericht sprak de NAVO-raad zich uit voor een stapsgewijze realisering van een duurzame vredesorde in Europa en bood het Warschaupact de NAVO aan te onderhandelen over troepenverminderingen. Dit is de geschiedenis ingegaan als het Reykjavik-signaal.

¹²¹ Willy Brandt, eerste regeringsverklaring d.d. 28 oktober 1969 in Bondsdag. www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008.

¹²² Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie*, p. 308-314, 323-325. Peter Merseburger, *Willy Brandt, Visionär und Realist*, p. 571, 572.

1969 boekte de SPD een kleine winst en behaalde samen met de FDP een bescheiden meerderheid. Willy Brandt mocht zich aan het hoofd stellen van deze sociaalliberale coalitie. Als Bondskanselier zette hij de nieuwe politiek ten aanzien van de DDR en Oost-Europa om in officieel regeringsbeleid. De *Ostpolitik* vergrootte de buitenlandpolitieke mogelijkheden van de BRD en droeg bij aan een nieuw buitenlandpolitiek zelfbewustzijn. In 1971 kon Brandt tevreden vaststellen:

*“Dies ist neu. Die Bundesrepublik last sich nicht mehr von den Westmächten allein erzählen, was die Russen meinen, und sie lässt die Westmächte nicht mehr allein den Russen sagen, was die Deutschen meinen, sondern die Deutschen sprechen mit dem einen wie mit dem anderen so wie andere auch.”*¹²³

Met de afsluiting van de *Ostverträge* en de introductie van de *Ostpolitik* kwam het in 1972 tot *de facto*, maar niet *de jure*, erkenning van de DDR en werd de Hallsteindoctrine officieel losgelaten. De BRD had een *modus vivendi* gevonden voor de deling van Duitsland. Het idee dat West-Duitsland een tijdelijke oplossing was, een provisorium, dat in het eerste decennium van de BRD sterk aanwezig was geweest, werd daarmee voor wat betreft de politieke praktijk verlaten. Bij de Olympische Spelen van 1972 in München was ook de DDR vertegenwoordigd en in september 1973 werden zowel de Bondsrepubliek als de DDR opgenomen in de Verenigde Naties. De hereniging van de beide Duitse staten werd een doel voor de toekomst. In de visie van de SPD zou dit doel alleen bereikt kunnen worden door ontspanning tussen Oost en West.

2.3 De relatie tussen *Ostpolitik* en het Europese integratieproces

Bij aanvang van zijn Bondskanselierschap in 1969 plaatste Willy Brandt het West-Europese integratieproject in een breed kader:

*“Die Aussenpolitik meiner Regierung sei in erster Linie europäisch. Doch das bedeutete mehr als nur westeuropäisch, sie versucht auch gesamteuropäisch zu sein.”*¹²⁴

En tijdens de conferentie van de staats- en regeringsleiders van de Europese Gemeenschap te Den Haag in december 1969 lichtte hij toe:

“We are surely in agreement that our community should not be a new block but an exemplary system, which should serve as an important part of a balanced European

¹²³ Willy Brandt, gesprek in *Der Spiegel* 27.09.1971, geciteerd in: Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 152.

¹²⁴ Willy Brandt, *Erinnerungen*, p. 478,479.

peace system. It is in this sense that the Federal Republic of Germany seeks understanding with the East with the co-operation and agreement of her Western partners."¹²⁵

In Brandts toekomstvisie van een *gesamteuropäische Friedensordnung* zou de politieke blokvorming overwonnen worden en zouden nieuwe vormen van samenwerking tussen Oost en West mogelijk zijn. Naast samenwerking met betrekking tot de bescherming van de rechten van de mens, zag hij een economisch verbond, dat meer zou moeten inhouden dan bilaterale handelsbetrekkingen, tussen de EG en haar Oost-Europese tegenhanger de Comecon als onderdeel van deze vredesorde.¹²⁶ West-Europese samenwerking was een bouwsteen van en voorwaarde voor de toekomstige *gesamteuropäische Friedensordnung*. West-Europese integratie zou moeten bijdragen aan ontspanning tussen Oost en West in Europa en door ontspanning zou de deling van Europa en de deling van Duitsland worden overwonnen. West-Europese integratie, ontspanning tussen Oost- en West en de opheffing van de Duitse deling werden door Brandt met behulp van de *gesamteuropäische* vredesorde met elkaar in overeenstemming gebracht.¹²⁷ Diende het West-Europese integratieproject ten tijde van Adenauer de versterking van het Westen ten opzichte van de Sovjet-Unie, in Willy Brandts voorstelling kreeg het West-Europese integratieproces een functie in een op ontspanning tussen Oost- en West gerichte politiek.

De instemming van de West-Europese partners met de nieuwe *Ostpolitik* werd door Brandt van zeer groot belang geacht. De *Ostpolitik* werd echter zelfstandig, bilateraal uitgevoerd. De onderhandelingen met de Sovjet-Unie speelden daarbij een sleutelrol. Europa sprak, zoals Brandt tijdens de conferentie van staats- en regeringsleiders van de gemeenschap van 1969 te Den Haag opmerkte, nog niet met één stem. Was dit wel het geval geweest, dan zou zijns inziens tijdens de conferentie te Den Haag gesproken zijn over de grote kwesties en hadden de Europese vredesorde en de onderhandelingen met Oost-Europa op de agenda gestaan.¹²⁸

Hoewel Brandt vaag bleef over de rol van de EG in zijn voorstelling van een *gesamt europäische Friedensordnung*, begon hij aan de operationalisering van de

¹²⁵ William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 151.

¹²⁶ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik zwischen Aufbruchstimung und Weltwirtschaftskrise: Brandt und Schmidt*, in Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (eds.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen, 2002), p. 67.

¹²⁷ Hans Arnold, *Willy Brandt und Europa*, Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung Schriftenreihe Heft 13, (Berlijn, 2006), p. 25 en 32.

¹²⁸ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten, Die Jahren 1960-1975*, (Hamburg, 1976), p. 320.

Ostpolitik onder het motto “*Ostpolitik beginnt im Westen*”. De ontspanningspolitiek richting het Oosten kon alleen gevoerd worden vanuit de onlosmakelijke binding aan het Westen. De binding aan de NAVO en de West-Europese gemeenschap vormden dan ook de basis voor de *Ostpolitik*. Zelf zou Brandt regelmatig benadrukken dat zijn *Ostpolitik* slechts de verbreding was van Adenauer’s *Westpolitik*.¹²⁹

2.4 Samenvatting/Conclusie

In reactie op De Gaulle’s optreden in de eerste helft van de jaren zestig verdedigde de SPD de EEG als basis voor de verdere Europese integratie. Als belangrijkste Europapolitieke doelen bracht de SPD de uitbreiding van de Europese gemeenschap met Groot-Brittannië en de versterking van de rechten van het Europese Parlement naar voren. Na de Lege Stoel-crisis bevond het Europese integratieproces zich in een malaise en bleek voortgang moeizaam.

Willy Brandt spande zich als minister van Buitenlandse Zaken in om de relatie met Frankrijk te verbeteren. Hoewel Brandt in principe sympathie had voor het idee van De Gaulle dat Europa aan politieke zelfstandigheid zou moeten winnen, waren de voortdurende Franse kritiek op de NAVO en de VS en De Gaulle’s afwijzing van de toetreding van Groot-Brittannië niet in overeenstemming te brengen met de Europapolitieke voorstellingen van de SPD. Het Europese integratieproces en de NAVO behoorden elkaar aan te vullen en het Europese integratieproces mocht de trans-Atlantische band niet in gevaar brengen. De behartiging van de nationale belangen zou binnen deze kaders vervolgd moeten worden. De SPD bewoog zich daarmee binnen de door Adenauer uitgezette paden.

Wanneer bij de opstelling van de SPD in de jaren zestig de geringe voortgang van het proces zelf wordt betrokken en het feit dat door de rigide opstelling ten aanzien van de DDR de buitenlandpolitieke speelruimte van de BRD in toenemende mate werd beperkt waardoor de verhouding tot de DDR de aandacht bijna wel moest opeisen, lijkt de conclusie dat het Europese integratieproces voor de SPD aan belang inboette niet gerechtvaardigd. Bovendien maakte de wens van de SPD zich *regierungsfähig* te tonen en het streven naar gemeenschappelijkheid met de CDU/CSU dat Europapolitieke discussies, na 1963, niet de boventoon voerden. Dat kan op zichzelf niet geïnterpreteerd

¹²⁹ Heinrich Potthof, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 230.

worden als een teken dat het West-Europese integratieproces voor de SPD aan betekenis verloor.

De binding aan de NAVO en West-Europa zag Brandt als voorwaarde voor zijn Oostpolitieke doelen. De *Ostpolitik* was volgens Brandt slechts de verbreding van Adenauers *Westpolitik*. West-Europese integratie, ontspanning tussen Oost en West in Europa en de opheffing van de Duitse deling bracht hij met behulp van zijn voorstelling van een *gesamteuropäische Friedensordnung* met elkaar in overeenstemming. Versterking van de West-Europese samenwerking was daarom voor Brandt in principe niet strijdig met de *Ostpolitik*. Mede om de continuïteit van de buitenlandse politiek te bewijzen en het vertrouwen van de Europese partners te winnen voor de nieuwe *Ostpolitik*, toonde Brandt zich, zoals in het volgende hoofdstuk zal worden beschreven, bij zijn aantreden in 1969 juist voorstander van verbreding en verdieping van het Europese integratieproces

Gesteld kan worden dat de focus van de buitenlandse politiek door de oriëntatie op de *neue Ostpolitik* in de tweede helft van de jaren zestig breder werd, maar aan de basis lagen voor de SPD nog steeds de trans-Atlantische band en de binding aan de Europese Gemeenschap.

HOOFDSTUK 3 DE EUROPAPOLITIEK VAN WILLY BRANDT EN HELMUT SCHMIDT 1969-1982

In dit hoofdstuk staan de vragen centraal in hoeverre Patersons bewering juist was dat de SPD het beeld van een supranationaal Europa losliet en in hoeverre de Bondsrepubliek zich, tijdens en na de introductie van de *Ostpolitik*, terughoudend opstelde ten aanzien van het Europese integratieproces en beide SPD-Bondskanseliers, zoals Paterson veronderstelde, afwijzend stonden ten opzichte van supranationale Europese constructies.

In de eerste paragraaf zullen de persoonlijke ervaringen en (Europa-)politieke overtuigingen van Willy Brandt en Helmut Schmidt worden besproken in de jaren voordat zij tot bondskanselier werden gekozen. Tevens wordt in deze biografische schetsen de binnenlandse politieke situatie gedurende hun beider regeerperiode kort toegelicht. Daarna volgt een paragraaf waarin de conjunctuur van de Europapolitiek in de periode 1969-1982 aan de orde komt. Tot slot zal de opstelling van de Bondskanseliers ten aanzien van de economische en monetaire integratie, de Europese politieke samenwerking en de institutionele ontwikkelingen van de gemeenschap wordt onderzocht. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting van de bevindingen op deze drie beleidsterreinen en een conclusie. In deze conclusie zal eveneens gereflecteerd worden op de vraag of het eensgezinde wetenschappelijk oordeel over de Europapolitiek van de “oude “BRD, zoals dat uit debatten over de continuïteit van de Duitse Europapolitiek naar voren komt, voor de periode dat de SPD verantwoordelijk was voor de Duitse Europapolitiek, juist was of nuancering behoeft.

3.1. De eerste twee Bondskanseliers van de SPD

“Ein guter Deutscher weiss, dass er sich einer europäischen Bestimmung nicht versagen kann. Durch Europa kehrt Deutschland heim zu sich selbst und den aufbauenden Kräften seiner Geschichte. Unser Europa, aus der Erfahrung von Leiden und Scheitern geboren, ist der bindende Auftrag der Vernunft.”¹³⁰

Willy Brandt werd in 1969 bondskanselier van de Bondsrepubliek en dankt zijn roem bovenal aan de door hem geïnitieerde en geïmplementeerde *neue Ostpolitik*. Daarmee leverde hij een belangrijke bijdrage aan de ontspanning tussen Oost en West waarvoor

¹³⁰ Citaat Willy Brandt uit toespraak bij uitreiking Nobelprijs voor de Vrede in 1971 te Oslo. Uit: Willy Brandt, *Erinnerungen* (Frankfurt a/M, 1989), p. 238.

hij in 1971 werd gelauwerd met de Nobelprijs voor de Vrede. Willy Brandt was een internationaal respecteerde politicus.

Voordat Brandt tot bondskanselier werd benoemd had hij een veelbewogen leven en indrukwekkende politieke carrière achter de rug. Hij werd geboren op 18 december 1913 te Lübeck als buitenechtelijk kind van een verkoopster en opgevoed door zijn grootouders in een socialistisch vakbondsmilieu. In 1929 werd hij lid van de Socialistische Arbeiders Jeugd en een jaar later van de SPD. In 1933 vond hij eerst in Noorwegen en later in Zweden een veilig heenkomen. Daar was Brandt werkzaam als journalist en actief in de socialistische beweging. In de Scandinavische socialistische kringen voelde Brandt zich erg thuis, de sfeer was veel opener en democratischer dan hij in Duitsland gewend was geweest. Willy Brandt maakte diverse reizen en bouwde contacten op met vele prominente Europese socialisten.

In ballingschap werd Brandt zich zeer bewust van de anti-Duitse gevoelens in Europa waardoor hij, in tegenstelling tot Kurt Schumacher, oog had voor de beperkte mogelijkheden die voor Duitsland na 1945 open stonden. Hij achtte de kans klein dat een federaal Europa op korte termijn gestalte zou krijgen:

“Hitlers Gangsterpolitik des “neuen” Europas hat den Gedanken einer gesamteuropäischen Lösung schwer kompromitteert. Der Hass gegen alles Deutsche steht der Einordnung Deutschlands in ein wirklich neues Europa im Wege.”

Brandt was ervan overtuigd dat Duitsland “geëuropeaniseerd” moest worden, dat wilde zeggen dat alle mogelijkheden benut zouden moeten worden om in goede verhouding te komen tot de buurlanden.¹³¹ Brandt was voorstander van de medewerking van Groot-Brittannië aan Europese samenwerkingsverbanden. Het land had grote offers gebracht voor de bevrijding van Europa en de invloed van de parlementair-democratische cultuur van Groot-Brittannië zou Europa goed doen.¹³² Voor Brandt stond toen echter ook al vast dat een goede relatie met Frankrijk voor Duitsland van het grootste belang zou zijn.¹³³

Brandt keerde Kerstmis 1946 terug naar Duitsland en werd vertegenwoordiger van het SPD-partijbestuur in Berlijn.¹³⁴ Daar werd hij van zeer nabij geconfronteerd met de dreiging van de Sovjet-Unie. De door de partij uitgedragen voorstelling van Europa als *Dritte Kraft* kon niet op zijn steun rekenen. Brandt sprak zich vroeg uit voor West-

¹³¹ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 170.

¹³² Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 201.

¹³³ Willy Brandt, *Erinnerungen*, p. 449.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 85-135

Europese en trans-Atlantische samenwerking. Net als Ernst Reuter, de burgemeester van West-Berlijn, behoorde Brandt tot de kleine minderheid in de SPD die inzag dat aansluiting bij het Westen gezien de omstandigheden het enige alternatief was.¹³⁵ De keuze voor het Westen kwam bij Brandt niet voort uit een beperkt anticommunisme, maar uit een sterk geloof in de kracht van vrijheid van de westerse democratie.¹³⁶ In de eerste helft van de jaren vijftig sprak hij zich uit voor het Schumanplan. De EGD wees Brandt echter af omdat hij de voorkeur gaf aan de beschermingsmacht van de NAVO. In 1954 riep hij de SPD op een duidelijke keus voor het Westen te maken en sprak hij uit dat de Duitse hereniging niet op korte termijn te bereiken zou zijn. Een *gesamtdeutsche* politiek moest een lange termijn politiek zijn en daarvan maakte een Duitse defensiebijdrage in het kader van de NAVO deel uit. Brandt was een Atlanticus.¹³⁷

De in de tweede helft van de jaren vijftig ingezette koerswijziging binnen de SPD zorgde ervoor dat Brandts opvattingen grotendeels overeen kwamen met de officiële partijlijn. Met de steun van Herbert Wehner in de rug verliep zijn partijpolitieke carrière sindsdien voorspoedig. Brandt werd in 1957 burgemeester van Berlijn en werd in 1960 gekozen tot de SPD-kandidaat voor het bondskanselierschap bij de verkiezingen van 1961. Na de dood van Erich Ollenhauer in 1964 werd Brandt partijvoorzitter en gaf hij samen met Herbert Wehner en Fritz Erler leiding aan de SPD. Brandt liet zich kennen als een politicus die uit was op consensus. De keerzijde van deze eigenschap was dat Brandt er toe kon neigen conflicten uit de weg te gaan. Daarbij had Brandt last van depressies. In de literatuur over Brandt wordt dit regelmatig eufemistisch aangeduid als herfstgriep. In dergelijke periodes werd hij apathisch en trok hij zich terug. Tijdens zijn bondskanselierschap zouden deze depressies een handicap voor zijn functioneren gaan betekenen. Brandt was een spreker die zijn publiek in vervoering kon brengen. Zijn aimabele persoonlijkheid, zijn relatieve jonge leeftijd en zijn optreden tijdens de Berlijnse crisis maakten hem tot een zeer populair en internationaal bekend politicus.¹³⁸ Als minister van Buitenlandse Zaken concentreerde

¹³⁵ Van de partijlijn afwijkende opvattingen binnen de SPD waren voornamelijk afkomstig van SPD-politici uit Berlijn, Bremen en Hamburg. Deze oppositie werd ook wel aangemerkt als de *Bürgermeisterflügel*. Zie: William E. Paterson, *The SPD and European Integration*, p. 39-40

¹³⁶ Arne Hofmann, *The emergence of détente*, p. 109.

¹³⁷ Willy Brandt, *Erinnerungen*, p. 27-30. Bovendien uitte hij kritiek op de keuze voor de oppositierol.

¹³⁸ Brandt zocht bewust de identificatie van zijn politiek met de politiek van J.F. Kennedy. Zie Arne Hofmann, *The Emergence of Détente in Europe, Brandt, Kennedy and the formation of Ostpolitik*, p. 172. Gezien de grote populariteit van Kennedy verleende dit zijn politieke ideeën niet alleen een grotere

Brandt zich op de uitbreiding van de *Westpolitik* met een nieuwe *Ostpolitik*. Brandt bracht de Duitse opvattingen zelfbewust naar voren en wist met name de positie van de BRD binnen de NAVO te versterken.¹³⁹ In de verkiezingscampagne van 1969 profileerde de SPD zich als de hervormingsgezinde partij die een einde zou maken aan de conservatieve democratie. De protestgeneratie zag in Brandt een politicus die niet gecompromitteerd was door het Naziverleden en de moed had nieuwe wegen in te slaan. Bovendien kreeg Brandt steun van vele prominente intellectuelen die de kloof tussen *Geist und Macht* wilden overbruggen.¹⁴⁰ De verkiezingsuitslag bracht een kleine winst voor de SPD en een coalitie met de FDP bleek mogelijk. In de Bondsrepubliek werd het feit dat de CDU/CSU in de oppositie terecht kwam en er een regering tot stand kwam onder leiding van de SPD gezien als een historische gebeurtenis. Voor de eerste keer in de Duitse geschiedenis was een dergelijke machtswisseling tussen regeringspartij en oppositie vreedzaam voltrokken.

In zijn regeringsverklaring legde Brandt de nadruk op binnenlandse hervormingen. “*Mehr Demokratie wagen*” werd het motto. In de praktijk stond het kanselierschap van Brandt echter in het teken van de buitenlandse politiek. De implementatie van de *Ostpolitik*, de instabiele internationale economische situatie, de crisis in het Midden-Oosten en de daarop volgende energiecrisis in 1973 en de Europapolitiek eisten het grootste deel van zijn aandacht op. De buitenlandse politiek was ook het terrein waarop Brandt over grote kennis van zaken beschikte. Met betrekking tot economisch en financieel beleid was hij meer aangewezen op zijn ministers.¹⁴¹

De *Ostpolitik* werd door de CDU/CSU fel aangevallen en dit leidde er in 1972 toe dat Brandt nieuwe verkiezingen voor de Bondsdag moest uitschrijven. Bij de stemming over het *Grundlagenvertrag* met de DDR was het in de Bondsdag tot een patstelling gekomen. Met een intensieve verkiezingscampagne wist Willy Brandt een glorieuze overwinning te boeken. De SPD streefde de CDU/CSU voorbij en werd met 45,8% van de stemmen voor het eerst de grootste partij. De uitslag betekende een

autoriteit, maar vergrootte het ook zijn persoonlijk charisma. Dit zou *charisma by proxy* kunnen worden genoemd.

¹³⁹ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 263-265.

¹⁴⁰ Peter Merseburger, *Willy Brandt, Visionär und Realist*, p. 569-571 Karl Schiller speelde in de verkiezingscampagne van de SPD een grote rol. Als minister van Financiën in de grote coalitie had hij de economische problemen effectief bestreden.

¹⁴¹ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 329.

bevestiging van de *ostpolitische* koers van de sociaalliberale coalitie.¹⁴² Deze uitslag versluisde echter de vele problemen waarmee de regering te kampen had. Op persoonlijk vlak werd Brandt na de verkiezingen geplaagd door fysieke en mentale kwalen. Bovendien namen de werkloosheid en inflatie sinds het begin van de jaren zeventig toe waardoor de uitvoering van de ambitieuze democratiserings- en hervormingsplannen bemoeilijkt werd. Tevens leidden de terroristische acties van de Rote Armee Fraktion (RAF) ertoe dat de SPD zich sterk wenste af te grenzen van communistische en extreem linkse groeperingen. Binnen de partij uitten de *neue Linke*, net als de terroristische groeperingen voortgekomen uit de Buitenparlementaire Oppositie (APO) van de jaren zestig, forse kritiek op de partijlijn. Daarenboven leidde de afsluiting van de *Ostverträge* niet direct tot verbetering van de relatie met de DDR. Herbert Wehner, op dat moment de fractievoorzitter van de SPD in de Bondsdag, bracht Brandt schade toe door hem een gebrek aan daadkracht te verwijten en op persoonlijke titel een *nebenbei Ostpolitik* te voeren.¹⁴³ In mei 1974 trad Brandt af omdat zijn medewerker Gunther Guillaume een DDR-spion bleek te zijn. Brandt bleef wel partijvoorzitter van de SPD.¹⁴⁴

Helmut Schmidt was een geheel andere persoonlijkheid. De latere SPD-bondskanselier Gerhard Schröder schetst het verschil in waardering binnen de SPD voor de beide SPD-kopstukken als volgt: “*Willy Brandt wurde geliebt, ... Helmut Schmidt respektiert.*”¹⁴⁵ Schmidt hield niet van lange discussies, was zeer direct, meed confrontaties niet, was ambitieus en kon soms niet nalaten anderen te laten blijken dat hij intellectueel hun meerdere was. Met Brandt had hij gemeen dat hij een briljant en overtuigend spreker was.

Schmidt werd geboren in Hamburg op 23 december 1918 en groeide op in een apolitek kleinburgerlijk gezin, als zoon van een schoolhoofd en onderwijzeres. In 1937 behaalde hij zijn diploma van de middelbare school en werd daarna direct opgeroepen voor de *Wehrmacht*. Tijdens de oorlog nam hij deel aan de veldtocht naar Rusland en werd luitenant. Na terugkeer van het Oostfront werd hij onder meer geplaatst in Berlijn.

¹⁴² Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 233-238.

¹⁴³ Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 235,236,237.

¹⁴⁴ Barbara Marshall, *Willy Brandt, A Political Biography* (Basingstoke/Londen, 1997) p. 84-93 en zie voor beschrijving optreden : Christoph Meyer, *Herbert WehnerBiographie*, p. 395-425

¹⁴⁵ Gerhard Schröder, *Entscheidungen Mein Leben in der Politik*, (Hamburg, 2006), p. 46.

Schmidt ging tot openlijke kritiek op het Naziregime over nadat hij gedwongen was het proces tegen de daders van de aanslag op Hitler in 1944 bij te wonen. Hem goedgezinde generaals zorgden ervoor dat Schmidt een aantal keren werd overgeplaatst waardoor hij niet gearresteerd kon worden. Na de Duitse nederlaag werd hij door de Britten krijgsgevangen gemaakt. Tijdens krijgsgevangenschap raakte hij door lezingen, die in het kader van de heroriëntatiepolitiek van de westerse geallieerden plaatsvonden, geïnteresseerd in het democratisch socialisme. De Britten lieten Schmidt al na een paar maanden vrij.¹⁴⁶

Over zijn persoonlijke ervaringen gedurende de nazitijd en aan het Oostfront is Schmidt altijd terughoudend geweest. Dat hij een joodse grootvader had werd pas na zijn politieke carrière algemeen bekend. In publicaties merkt hij een aantal keren op dat oud-soldaten weten hoe verschrikkelijk oorlog is.¹⁴⁷ Over de Duitse schuld noteerde Schmidt:

“Die Schuld des Deutschen Reiches unter Hitlers Führung begründet die besondere Verantwortung der heutigen Deutsche. Wir sind grösstenteils als Personen nicht schuldig, aber wir haben die politische Erbschaft der Schuldigen zu tragen.“

De Duitsers hadden de plicht om uit hun geschiedenis lering te trekken om een herhaling van de verschrikkingen gedurende het Derde Rijk te voorkomen.¹⁴⁸

Auschwitz en de overige Nazi-misdaden waren volgens Schmidt echter nooit goed te maken. Adenauer had de angst voor Duitsland in het Westen weggenomen, Willy Brandt probeerde deze opgave richting de mensen in Oost-Europa te vervullen. Gezien zijn ervaringen aan het Oostfront hechte Schmidt grote waarde aan het herstel van goede betrekkingen met Oost-Europese landen. Schmidt was overtuigd van de noodzaak van een op verzoening gerichte politiek en meende dat hij, en nog een aantal bondskanseliers na hem, vanuit het bewustzijn van deze politieke schuld zouden moeten handelen.¹⁴⁹ Dit besef was de reden dat Schmidt in de Europese gemeenschapspolitiek niet graag openlijk het initiatief zou nemen.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Deze biografische gegevens zijn ontleend aan: Michael Schwelien, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, (Hamburg, 2003). Krijgsgevangenschap: p. 104-106.

¹⁴⁷ Michael Schwelien, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, p. 89. De ouders van Schmidt hielden dit verborgen. De eerste keer dat Schmidt met zijn vader over zijn grootvader sprak was naar aanleiding van de formaliteiten voor zijn huwelijk in 1942.

¹⁴⁸ Michael Schwelien, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, p. 58-60.

¹⁴⁹ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn, Menschen und Mächte II*, (Berlijn, 1990) p. 450.

¹⁵⁰ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer?* In: Mareike König, Matthias Schulz (eds.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung 1949-2000, Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen*, (München, 2004), p. 196,197.

Eenmaal uit krijgsgevangenschap ontslagen besloot Schmidt de studie staatswetenschappen, met als specialisatie economie, te gaan volgen in Hamburg. In 1946 werd hij lid van de SPD en hij was één van de oprichters van de *Sozialistische Deutsche Studentenbund* (SDS) waarvan hij voorzitter werd. In 1949 studeerde hij af en ging aan de slag als beleidsambtenaar van de stadsdeelstaat Hamburg onder Karl Schiller. De econoom Schiller was voorstander van de sociale markteconomie en zou eind jaren vijftig nauw betrokken zijn bij de opstelling van het Godesbergerprogramma.

In 1953 werd Schmidt gekozen in de Bondsdag. Helmut Schmidt was net als Brandt voorstander van de *Westintegration* van de BRD.¹⁵¹ Toen de Verdragen van Rome ter ratificatie in de Bondsdag voorlagen, onthield hij zich echter van stemming. Niet op grond van de gevolgen voor de Duitse eenheid, maar omdat Groot-Brittannië zich afzijdig hield. Europa zou te klein zijn en daarom in de ogen van Schmidt, niet levensvatbaar.¹⁵²

In de SPD-fractie ontwikkelde hij zich tot defensiespecialist. Een Duitse herbewapening wees Schmidt niet af. Samen met Fritz Erler, voor wiens inzicht in buitenlandpolitieke ontwikkelingen hij een grote bewondering had, initieerde hij in de tweede helft van de jaren vijftig een grondwetswijziging die de democratische verankering en maatschappelijke integratie van de Bundeswehr moest garanderen.¹⁵³

In 1958 drong hij door tot het landelijk partijbestuur. Begin jaren zestig zette hij zijn politieke carrière voort als minister van Binnenlandse Zaken voor de stadsdeelstaat Hamburg. Zijn daadkrachtige optreden tijdens de grote overstromingen van 1962 leverde hem veel waardering op. In 1965 keerde Schmidt op aandringen van Herbert Wehner terug in de Bondsdag. Na de dood van Fritz Erler werd Schmidt in 1967 vicevoorzitter van het partijbestuur en voorzitter van de SPD-fractie.

In de jaren zestig was Schmidt een uitgesproken voorstander van een politiek die gericht was op een militair evenwicht tussen Oost en West. De uitrusting van de *Bundeswehr* met tactische nucleaire wapens kon daarom op zijn steun rekenen en aan het bondgenootschap met de VS hechtte hij grote waarde.¹⁵⁴

¹⁵¹ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 188-191.

¹⁵² Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 102.

¹⁵³ Michael Schwelien, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, p. 148,149.

¹⁵⁴ Voor Schmidt bleef het in standhouden van een militaire evenwicht tussen Oost en West het belangrijkste uitgangspunt voor iedere vredespolitiek. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig zou Schmidts beleid met betrekking tot het NAVO-dubbelbesluit op heftige weerstand stuiten van de pacifistisch georiënteerde linkervleugel van de SPD. Zie voor defensiepolitieke ideeën Schmidt: Michael Schwelien, *Ein Leben für den Frieden*, p. 154-156.

Hoewel Schmidt in tegenstelling tot Brandt afstand hield tot intellectuele kringen, had hij wel de behoefte zijn politieke handelen op filosofische uitgangspunten te funderen. Kants voorschrift tot pragmatisch handelen in dienst van zedelijk doelen leverde daarvoor een uitgangspunt en uit de publicatie *Zum Ewigen Frieden* leidde Schmidt af dat het internationale systeem niet van nature tot vrede geneigd is, maar dat vrede inspanning vereist. De ethische rechtvaardiging van politiek handelen lag voor Schmidt meer in het resultaat dan in de intentie en hij kan een *Verantwortungsethiker* in de zin van Max Weber worden genoemd. Vanaf de jaren zeventig werd Schmidt ook geïnspireerd door Poppers theorie dat *peacemeal social engineering* de beste en enige rationele methode was om maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Bovendien sprak Poppers stellingname tegen “de valse profeten Hegel en Marx” hem aan. De opvattingen van de historicus-politicoloog Karl Dieter Bracher hadden in de jaren vijftig en zestig eveneens invloed op Schmidt. Het zette hem aan tot een kritische beschouwing van de rol van de SPD tijdens de Weimar-republiek. Ook het zwakke optreden van de SPD had bijgedragen aan het einde van het eerste Duitse democratische experiment. Het scherpte bovendien zijn denken over de rol van de democratische rechtsstaat.¹⁵⁵

Als fractievoorzitter van de SPD nam Helmut Schmidt deel aan het Actiecomité van Jean Monnet. Van een specifiek Europees engagement was in de jaren voordat hij tot de regering toetrad echter geen sprake.¹⁵⁶

Brandt benoemde Helmut Schmidt in 1969 tot minister van Defensie waarna hij Schmidt in 1972 verzocht Karl Schiller als minister van Financiën op te volgen. In deze functie liet Schmidt zich geregeld kritisch uit over de Europese gang van zaken; met name had hij een hekel aan het idee dat de BRD op grond van zijn verleden “de betaalmeeester van Europa” moest zijn.¹⁵⁷

Schmidt was in het kabinet de scherpste criticus van Brandt, desondanks wees deze hem aan als zijn opvolger. Schmidt kon rekenen op de steun van Herbert Wehner en waarschijnlijk speelden in Brandts overwegingen het grote economisch inzicht en de

¹⁵⁵ Zie ter toelichting bijvoorbeeld beschrijving van Brachers optreden tijdens Spiegelaffaire in 1962: Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 212,213. N.a.v. Spiegelaffaire in 1962 viel Bracher, met zijn pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en het standpunt dat ook het handelen van de staat onderworpen was aan de rechtsstatelijke principes met succes het traditionele *Obrigkeitsstaatliches* denken aan. Brachers invloed op Schmidts politieke handelen was bijvoorbeeld merkbaar in zijn ijveren voor de democratische verankering van de Bundeswehr. Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 104,105 en Michael Schwelien, *Ein Leben für den Frieden*, p. 135-141.

¹⁵⁶ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, in: p. 189.

¹⁵⁷ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 144.

daadkracht van Schmidt een belangrijke rol.¹⁵⁸ Brandt probeerde de eenheid binnen de partij te bewaren en stond tijdens zijn kanselierschap binnen de SPD min of meer boven de verschillende stromingen. Helmut Schmidt hoorde binnen de SPD tot de talrijke *Sozialreformer*. Deze groep trad doorgaans samen op met de Traditionalisten ofwel vakbondgeoriënteerde groep. De protestbeweging van 1968 had in de SPD tot vleugelvorming geleid. De ethische socialisten stonden voor radicale maatschappelijke veranderingen en versterkten samen met de *reformstrategisch orientierten Marxisten* in de jaren zeventig hun positie binnen de partij. Helmut Schmidt zou tijdens zijn kanselierschap verschillende keren dreigen met opstappen om de linkervleugel onder controle te houden.¹⁵⁹ Tussen de twee SPD-kanseliers zou het nooit tot een goede verhouding komen omdat Brandt als partijvoorzitter in de jaren zeventig opschoof in de richting van de linkervleugel.

Op 16 mei 1974 werd Helmut Schmidt gekozen tot Bondskanselier van de sociaalliberale coalitie. Schmidt loodste de Bondsrepubliek door een moeilijke periode. De gevolgen van de energiecrisis van 1973 werden merkbaar en de economie van de BRD raakte in een recessie.¹⁶⁰ Bij zijn aantreden maakte Schmidt meteen duidelijk dat het afgelopen zou zijn met grootscheepse hervormingen. Nuchterheid en realisme waren het devies. Schmidts economische politiek van bezuinigingen in combinatie met overheidsinvesteringen had resultaat en vanaf 1976 trad langzaam verbetering in. De Bondsrepubliek wist zich beter te handhaven dan de meeste overige Europese landen en Schmidt sprak trots van “*Modell Deutschland*”. Zijn internationale aanzien en de statuut van de Bondsrepubliek stegen mede door zijn bekwame optreden tijdens de eerste wereldeconomische conferenties van de grootste industrielanden. De gevolgen van de tweede energiecrisis van 1979 bleken echter ernstiger dan de eerste en Schmidt had deze keer geen passend recept om de crisis te bedwingen.

Daarnaast werd in de jaren zeventig de democratie uitgedaagd door een golf van gewelddadige extreemlinkse terreur afkomstig van de RAF. In de herfst van 1977 bereikte deze met de ontvoering en moord op werkgeversvoorzitter Schleyer zijn hoogtepunt. Schmidt wist de crisis standvastig het hoofd te bieden zonder de rechtsstaat

¹⁵⁸ Christoph Meyer, *Herbert Wehner, Biographie*, p 426.

¹⁵⁹ Siegfried Heinemann, *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, in Richard Stöss (red.), *Parteien Handbuch Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band 2* (Opladen, 1984), p. 2074.

¹⁶⁰ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 331. Winkler spreekt van scherpste recessie sinds de Tweede Wereldoorlog.

schade toe te brengen. Het gevolg was dat de extreem linkse oppositie werd verzwakt en het vertrouwen in de verankering van de democratie in de BRD werd gesterkt.¹⁶¹

De laatste twee jaren van zijn kanselierschap had Schmidt te kampen met hartproblemen en nam zijn strijd lust af. De gevolgen van de tweede energiecrisis, meningsverschillen met de vakbonden, conflicten met coalitiepartij de FDP en de confrontatiepolitiek van VS en Sovjet-Unie stelden hem voor grote problemen. Bovendien werd Schmidt heftig bekritiseerd door de linkervleugel van de SPD met betrekking tot het NAVO-dubbelbesluit en zijn kernenergiebeleid. De Europese Gemeenschap vormde overigens geen twistpunt. De *neue Linke* vonden het Europese eenwordingsproces kunstmatig en toonden er weinig belangstelling voor.¹⁶² In 1982 viel de coalitie tussen de SPD en FDP na dertien jaar uiteen en nam Schmidt afscheid als Bondskanselier. De SPD zou de eerstvolgende zestien jaar tot de oppositie veroordeeld blijven.

3.2 Conjunctuur van de Duitse Europapolitiek onder Brandt en Schmidt

De Europapolitiek van Willy Brandt kan in drie fases worden ingedeeld. Tijdens de conferentie van Den Haag formuleerde Brandt zijn Europapolitieke doelen zelfbewust en met groot elan. De uitbreiding van de gemeenschap, Europese buitenlandpolitieke samenwerking en de ontwikkeling van een Economische en Monetaire Unie (EMU) waaraan hij ook de wens tot hervorming van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek koppelde, stonden allemaal op zijn wensenlijst. De stemming binnen de gemeenschap werd voor het eerst na de crisis van 1965 weer constructief en Willy Brandt leverde daar met zijn inspirerende optreden een belangrijke bijdrage aan.¹⁶³

De Gaulle was inmiddels opgevolgd door Georges Pompidou en nieuwe initiatieven leken mogelijk. Brandt was zich ervan bewust dat een goede relatie met Frankrijk noodzakelijk was om in Europees verband progressie te kunnen boeken, hetgeen niet betekende dat Brandt confrontaties met Frankrijk op specifieke beleidsterreinen uit de weg ging. Brandt en Pompidou gebruikten de term

¹⁶¹ Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 344-348.

¹⁶² Wilfried Loth, *Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung*, p. 57. De opvatting dat de Duitse deling een terechte straf en een probaat middel was tegen een mogelijke herleving van Duits fascisme was afkomstig van linkse en links-liberale intellectuelen en vatte in de jaren zeventig post. Het idee bestond dat de BRD de fase van de natiestaat voorbij was en in een zogenaamde postnationale conditie verkeerde, Europa nam in deze ideeën echter geen bijzondere plaats in. Deze ideeën vonden aan de linkerkant van het politieke spectrum binnen de SPD gehoor. Zie: Hans Terlouw, *Duitslands rol in de Wereld* p.??

¹⁶³ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 128-130.

‘*exemplarische Beziehungen*’ om de speciale relatie tussen de beide landen te omschrijven.¹⁶⁴ In november 1970 constateerde Brandt dat de BRD wezenlijk had bijgedragen de Europese stagnatie te overwinnen en benadrukte hij dat de *Ostpolitik* geen negatieve gevolgen voor de pro-Europese houding van de BRD had en zou hebben.

De “Geest van Den Haag” was evenwel geen lang leven beschoren. In mei 1971 maakte de wereldwijde valutacrisis een einde aan de hoge verwachtingen en moest Brandt zijn Europese ambities naar een lager niveau brengen. Ondanks concessies op verschillende terreinen bleek Brandt niet in staat om Pompidou’s wantrouwen ten opzichte van de *Ostpolitik* weg te nemen. In één van zijn laatste gesprekken met Brandt, eind 1973, meende Pompidou nog te moeten opmerken dat Frankrijk nooit zou instemmen met de neutralisering van midden-Europa.¹⁶⁵ Dit illustreert de angst van Pompidou dat de BRD omwille van de hereniging bereid zou zijn afstand te doen van Westerse bondgenootschappen, terwijl Brandt gedurende zijn gehele regeerperiode de binding van de BRD aan het Westen bleef benadrukken. De toegenomen buitenlandpolitieke assertiviteit en het grote economisch gewicht van de BRD bleven Frankrijk een doorn in het oog en bovendien wekte de Duitse kritiek op de gemeenschappelijke landbouwpolitiek en het voortdurende streven de kosten van de gemeenschap te beheersen wrevel.¹⁶⁶ Ook de toetreding van Groot-Brittannië betekende een rem op de gemeenschapontwikkelingen. Het jaar 1973 werd een jaar vol problemen. In maart stortte het Bretton-Woodssysteem definitief in en na het uitbreken van de Jom Kippoeroorlog en de daaropvolgende energiecrisis bleken nieuwe Europese initiatieven niet meer mogelijk. De relaties met Frankrijk en Groot-Brittannië bevonden zich na de top van de staats- en regeringsleiders in december 1973 te Kopenhagen op een dieptepunt. Brandt richtte zich vervolgens op de consolidatie van hetgeen was bereikt.¹⁶⁷ In één van zijn laatste redes voor de Bondsdag in maart 1974 uitte Brandt zijn bezorgdheid en zei te vrezen voor een “terugontwikkeling” van de gemeenschap.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 180.

¹⁶⁵ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 364. Willy Brandt merkte zelf t.a.v. de Frans-Duitse relatie op: *Das Misstrauen in Frankreich war – trotz der aufrichtigen oder freundschaftlichen Verhältnisse - leicht zu wecken*. Contacten van de BRD met de VS en de Sovjet-Unie werden in Frankrijk al gauw gezien als pogingen om de eigen positie, ten koste van de Franse, te versterken. Zie Willy Brandt, *Begwaegningen und Einsichten*, p. 347.

¹⁶⁶ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 128, 133. Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 71. Zie ook: Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 310,311.

¹⁶⁷ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 167.

¹⁶⁸ Rede Willy Brandt voor de Bondsdag, d.d. maart 1974 Zie: www.ena.lu geraadpleegd: juni 2008.

De geringe vooruitgang van het Europese integratieproces stemde Brandt somber. Na zijn vertrek als Bondskanselier merkte hij op:

*“gesamt europäische Erwartungen können kein Trost für westeuropäische Enttäuschungen sein.”*¹⁶⁹

Helmut Schmidt zette de consolidatiepolitiek in eerste instantie voort, hij werkte aan de verbetering van de relatie tot Frankrijk en stelde zich flexibeler op ten opzichte van Britse wensen over de nettobijdrage aan de gemeenschap waardoor de crisistemming binnen de EG enigszins werd overwonnen. Toch bleef Schmidt tot 1977/1978 meer Atlantisch dan Europees georiënteerd. Daarna zou hij zich, met zijn plannen voor het Europees Monetair Stelsel (EMS) profileren als een geëngageerd Europees politicus. Met de Franse president Valéry Giscard d’Estaing onderhield Schmidt van begin af aan opvallend goede contacten. Conflictrijke kwesties zoals de gemeenschappelijke landbouwpolitiek en de financiering van de gemeenschapspolitiek werden door Schmidt en Giscard d’Estaing zoveel mogelijk vermeden en Schmidt was er op bedacht Frankrijk in Europese zaken altijd als belangrijkste partner te behandelen.¹⁷⁰ In het algemeen wilde Schmidt voorkomen dat Bonn gezien zou worden als de leidende macht binnen de EG. Als de BRD in het centrum zou staan zou dat antipathie en jalousie wekken.¹⁷¹ Het Elysée-verdrag bleek vanaf 1978 een uiterst behulpzaam instrument om de Europese integratie te bevorderen.¹⁷² Schmidt en Giscard brachten gezamenlijk het integratieproces vooruit met als belangrijkste resultaat de instelling van het EMS. In retrospectief verklaarde Schmidt :

“Mir war sehr bewusst, dass Giscard d’Estaing und ich ursprünglich stärker in transatlantischer Richtung tendiert hatten. Vietnam, Watergate, der amerikanischer Fehlschlag im Iran und die Unberechenbarkeit Jimmy Carters, vieles hatte uns enttäuscht. Gleichwohl waren wir auch ohne diese Enttäuschungen zu der Einsicht gelangt, dass der Ausbau der deutsch-französischen Freundschaft notwendig war. Wir wollten aber beide – darüber gab es zwischen uns keinen Zweifel – am Bündnis mit Amerika festhalten. Wir wollten aber beide unsere Nationen nicht zu Klienten oder

¹⁶⁹ Willy Brandt, *Begnungen und Einsichten*, p. 614.

¹⁷⁰ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 175. Dit wordt door Schmidt gemotiveerd met de opmerking dat van de zijde van Groot-Brittannië geen initiatieven ter bevordering van het Europese integratieproces te verwachten waren. Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 228.

¹⁷¹ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 197.

¹⁷² Zie voor toelichting m.b.t. Elysée-verdrag: hoofdstuk 2, paragraaf 1.

*Schutzbefohlenen werden lassen, die von wechselvollen Stimmungen und Strömungen in den USA abhängig waren.*¹⁷³

Voortgang van het integratieproces bleek in de vroege jaren tachtig door economische en politieke ontwikkelingen niet mogelijk. De stemming bij de viering van het 25-jarig bestaan van de Verdragen van Rome in maart 1982 was zeer pessimistisch.¹⁷⁴

3.3.1 Economische en monetaire integratie

Tussen de EG en de VS ontstonden in de loop van de jaren zestig spanningen naar aanleiding van de verslechterde economische situatie in de VS, waardoor het Bretton Woodssysteem onder druk kwam te staan. In dit sinds 1944 functionerende wereldmonetaire systeem was de dollar de geprivilegieerde standaardvaluta en was de waarde van de dollar gekoppeld aan de Amerikaanse goudvoorraad. Het grote succes van de economische wederopbouw in Europa en Japan ging gepaard met een relatieve neergang van de Amerikaanse economische hegemonie. In de tweede helft van de jaren zestig had de VS, mede ten gevolge van de oorlog in Vietnam, te kampen met een lage dollar koers en grote handels- en betalingstekorten. Dit was de oorzaak van een grote toestroom van dollars en Amerikaanse bedrijfsovernames in Europa. De Duitse centrale bank steunde het verzwakte Bretton Woodssysteem in de jaren zestig meer dan enig ander land. De VS oefende echter in toenemende mate druk uit, in het bijzonder op de BRD, om een groter aandeel in de kosten van de Amerikaanse militaire aanwezigheid in Europa voor haar rekening te nemen. Bovendien voelde de VS zich door de handelspolitiek van de EG gediscrimineerd en maakte met name bezwaar tegen de Europese landbouwpolitiek. Economische en veiligheidspolitieke belangen werden zo door de VS met elkaar verbonden. In de BRD bestond de overtuiging dat de BRD door haar loyale monetaire beleid indirect de betalings- en handelstekorten van de VS financierde, terwijl de VS een laks economisch beleid voerde. Door de ervaring met de hyperinflatie van 1923 werd in de BRD een direct verband gelegd tussen inflatie en politieke stabiliteit. De angst voor inflatie was groot en prijsstabiliteit was in de BRD tot een bijna heilig economisch principe verheven.¹⁷⁵

¹⁷³ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 196.

¹⁷⁴ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 81.

¹⁷⁵ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 300-307. Hanrieder meent dat economische problemen aan politiek belang wonnen doordat de BRD een gebrek aan steun voor haar buitenlandpolitieke doelen ervaarde in Washington en Parijs. De klachten van de BRD t.a.v. de

De verschillen in economische ontwikkeling tussen de EG-lidstaten waren in de jaren zestig toegenomen. De Franse economie bleef achter en de Duitse economie presteerde in verhouding goed, mede door het economisch programma van de SPD-minister voor Financiën Karl Schiller.¹⁷⁶ De D-mark stond door de grote toevloed van dollars echter onder constante opwaarderingsdruk waardoor de prijsstabiliteit in het gedrang kwam. De BRD was met een exportquotum van ca. 22% sterk afhankelijk van de EG en de wereldeconomie. Tweederde van de export ging naar EG- en met de EG geassocieerde landen.¹⁷⁷ Frankrijk zag door de valutaproblemen de financiering van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek in gevaar komen en drong aan op een gemeenschappelijk monetair beleid. Het was Pompidou die het initiatief nam tot de bijeenkomst van staats- en regeringsleiders te Den Haag.

Het creëren van een stabiele valutazone en de harmonisatie van de economische politiek stonden om boven beschreven redenen bij het aantreden van Brandt hoog op de Europese agenda. In Den Haag verklaarde Brandt dat de BRD bereid was mee te werken aan de oprichting van een Economische en Monetaire Unie (EMU). De EMU werd door hem begrepen als stap in de richting van een Politieke Unie. Brandt drong tegelijkertijd aan op hervorming van de Europese landbouwpolitiek en stelde dat de economische en monetaire gemeenschap geen inflatiegemeenschap mocht worden. De harmonisering van de economische en monetaire politiek was voor de BRD een voorwaarde. Brandt verkoos, gestimuleerd door Jean Monnet, een Europese oplossing die ook aan Franse wensen tegemoet zou komen. Hij toonde zich zeer compromisbereid: om monetaire politieke solidariteit te betonen deed Brandt het aanbod om een deel van de monetaire reserves van de BRD aan een Europese reservefonds over te dragen wanneer de andere lidstaten een evenredig aandeel zouden inbrengen.¹⁷⁸ Brandts keuze voor een Europese politieke oplossing voor de monetaire problemen was in de BRD omstreden. Minister van Financiën Karl Schiller (SPD) stelde meer vertrouwen in de zelfcorrigerende werking van de liberale wereldeconomie en de machtige, en van de politiek onafhankelijke, Bundesbank had prijsstabiliteit hoog in het vaandel. Hun voorkeur ging respectievelijk uit naar vrije wisselkoersen en een sterke

economische politiek waren naar zijn mening deels verholde bezwaren tegen de buitenlandse politiek van de partners. p.307.

¹⁷⁶ Karl Schiller speelde bij de SPD-verkiezingscampagne van 1969 een belangrijke rol. Zie Heinrich Potthoff, Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD*, p. 229.

¹⁷⁷ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer*, p. 195,196. Hierbij zij opgemerkt dat voor alle lidstaten gold dat het grootste deel van hun handel binnen de EG plaatsvond.

¹⁷⁸ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 322.

controlerende positie voor de Duitse centrale bank.¹⁷⁹ Voor Brandt waren niet in de eerste plaats economische belangen gediend bij de EMU als wel politiek strategische. De stijgende waarde van de D-mark en de prestaties van de Duitse economie gaven de BRD in verhouding een groot gewicht binnen de EG waardoor de balans binnen de gemeenschap in het geding kwam. Bovendien toonde de bereidheid van de BRD inzake de EMU aan dat de *Ostpolitik* geen afbreuk deed aan de betrokkenheid bij de EG.¹⁸⁰ De Luxemburgse minister-president Werner kreeg tijdens de conferentie van Den Haag de opdracht eind 1970 een plan voor de realisering van de EMU in te dienen.¹⁸¹

Binnen de gemeenschap verschilden de invalshoeken ten aanzien van de economische en monetaire integratie aanzienlijk. De BRD en Nederland stonden voor een economistische positie. Voor economen lag het hoogste goed in de geldwaardestabiliteit. Een gezamenlijke munt zou de bekroning moeten zijn van economische inspanningen en pas aan de orde kunnen komen wanneer de economische politiek van de EG-landen was geharmoniseerd en de inflatiecijfers laag zouden zijn. De Fransen en Belgen legden daarentegen de nadruk op economische groei en waren zogeheten monetaristen. Zij hingen de Locomotieftheorie aan: een monetaire unie zou de economische politiek automatisch harmoniseren en zo de integratie bespoedigen.¹⁸²

In oktober 1970 lag het Wernerbericht ter tafel waarin een compromis tussen beide posities was gezocht. Zowel groei als stabiliteit zouden het oogmerk van de EMU zijn en de economische en monetaire integratie zouden parallel gerealiseerd worden. Een stappenplan voorzag in de instelling van een supranationale organisatie binnen tien jaar. In 1980 zouden de lidstaten de soevereiniteit, door een wijziging van de verdragen van Rome, overdragen aan de EMU. Het verlies aan nationale parlementaire controle zou gecompenseerd worden door het EP uit te rusten met ruime controlebevoegdheden over het financiële en economische beleid van Europa. De EMU zou vervolgens worden gekroond met een gemeenschappelijke Europese munt. Brandt prees het Wernerplan als de Magna Charta van de gemeenschap.¹⁸³ Met de acceptatie van het plan deed Brandt een belangrijke concessie met betrekking tot het economistisch uitgangspunt van de BRD.

¹⁷⁹ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 182.

¹⁸⁰ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 125, 131, 132, 133.

¹⁸¹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 322.

¹⁸² Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Willy Brandt und Helmut Schmidt*, p. 74, 75.

¹⁸³ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 133.

De internationale valutacrisis van 1971, veroorzaakt door een Amerikaanse renteverlaging, zou uiteindelijk funest blijken voor het Wernerplan. Een poging van Duitse zijde om de EG-koersen gezamenlijk te laten zweven ten opzichte van de dollar mislukte. De weigering van een aantal EG-partners was echter begrijpelijk. In de praktijk zou de door de BRD voorgestelde harmonisering van de EG-valuta in het economisch en politiek voordeel van de BRD zijn geweest en lidstaten met zwakkere valuta moeilijkheden hebben bezorgd.¹⁸⁴ Vervolgens gaf de BRD de D-mark vrij. Daarmee werden de EG-regels bewust overtreden, maar het eigen huis moest, zoals Brandt stelde, eerst op orde gehouden worden.¹⁸⁵ De crisis verergerde in augustus 1971 toen Nixon de convertibiliteit van de dollar in goud tijdelijk opschortte, hetgeen het begin van het einde van het Bretton Woodssysteem betekende. De rust keerde eind 1971 enigszins terug met de *Smithonian agreement*. Met deze overeenkomst stelden de tien leidende industrielanden de wereldwisselkoersen opnieuw vast. De D-mark keerde terug in het internationale valutasysteem, mede omdat de regering de kans nu groter achtte dat het EMU-stappenplan gerealiseerd zou kunnen worden.¹⁸⁶ Om wisselkoersrisico's te beperken stelden de EG-landen vervolgens in april 1972 de monetaire slang in. Daarin werden de EG-valuta aan elkaar gekoppeld met de bedoeling dat de fluctuaties van de West-Europese valuta ten opzichte van elkaar binnen een bandbreedte van 2,25% zouden blijven.¹⁸⁷ Het was echter aan de nationale centrale banken om de noodzakelijke interventies te plegen. Landen met een zwakke valuta waren door de slang veroordeeld tot grote inspanningen om zich binnen de bandbreedte te handhaven. Al in de zomer van 1972 verlieten Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken de slang. Het zou tekenend worden voor het wel en wee van de slang. Valuta gingen in en uit en uiteindelijk zouden in 1978 alleen Duitsland, de Beneluxlanden en Denemarken nog in de slang zitten.¹⁸⁸

In de aanloop naar de conferentie van Parijs die in oktober 1972 zou worden gehouden werd Brandt duidelijk dat Pompidou, hoewel hij zich in principe akkoord verklaarde met de doelstellingen van de EMU, niet bereid was tot overdracht van

¹⁸⁴ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 319, 320.

¹⁸⁵ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 76 en Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 387,393. De BRD steunde zo de dollar en was bereid de ergernis van de Europese partners, stelt Brandt op p. 397, op de koop toe te nemen. Op p. 393 merkt hij echter op gezien de kritiek van de VS aan de Amerikanen te hebben moeten uitleggen dat het vrijgeven van de D-mark niet tegen de dollar gericht was.

¹⁸⁶ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 76.

¹⁸⁷ Door de bandbreedte van 2,25% zouden de EG-valuta ruim binnen de Smithonian-bandbreedte van 4,5% blijven. Het systeem werd ook wel slang in de tunnel genoemd.

¹⁸⁸ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 193.

soevereiniteit in deze naar Europa. Pompidou drong slechts aan op monetaire solidariteit en dit zou bereikt moeten worden door versterkte samenwerking tussen de nationale centrale banken. De Europese samenwerking op dit gebied zou op enigerlei wijze ondergebracht moeten worden bij de Raad van Ministers.¹⁸⁹ Dit betekende in feite een afwijzing van de in het Wernerplan voorgestelde supranationale structuur.

De gevolgen van de verslechtering van de wereldeconomie waren inmiddels ook in de BRD merkbaar geworden. De economische groei liep terug en samen met de prijsstijgingen ten gevolge van de, naar de mening van velen uit de VS “geïmporteerde”, inflatie kwam stagflatie in zicht. Naar aanleiding van verschillen van inzichten over het te voeren financieel economisch beleid, verving Brandt minister Karl Schiller door Helmut Schmidt.¹⁹⁰

Tijdens de Europese top in Parijs d.d. oktober 1972 hield Brandt zich enigszins op de achtergrond. De Europese economische situatie was verre van rooskleurig en de slang voldeed niet aan de verwachtingen. Van voortgang met betrekking tot de EMU kon onder deze omstandigheden nauwelijks sprake zijn en het speet Brandt dat de gedeeltelijke samenvoeging van de nationale monetaire reserves, zoals hij tijdens de top van Den Haag had voorgesteld, geen doorgang kon vinden.¹⁹¹ Desondanks werd besloten tot de realisatie van het in het Wernerplan voorziene Europese Fonds voor Monetaire Samenwerking (EFMS) per april 1973. Het fonds zou, als onderdeel van het toekomstige systeem van één centrale Europese bank, er zorg voor moeten dragen dat de waardeschommelingen van de valuta's binnen beperkte marges zouden blijven en met ditzelfde doel interventies op de geldmarkt plegen. In de eindfase van de EMU zouden in dit fonds ook de nationale monetaire reserves worden samengebracht. De BRD zou de grootste geldverstrekker van het EFMS zijn. Volgens minister van financiën Helmut Schmidt waren alle maatregelen genomen om te zorgen dat het fonds de inflatie niet zou versterken en was het fonds geheel in overeenstemming met de monetaire stabiliteitspolitiek van de BRD.¹⁹²

Dat tijdens Parijs besloten werd het EMU-project voort te zetten moet in de eerste plaats gezien worden als bevestiging van de gedeelde overtuiging dat betere monetaire en economische samenwerking in principe noodzakelijk werd geacht. De

¹⁸⁹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 340.

¹⁹⁰ H.A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 307.

¹⁹¹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 329.

¹⁹² Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 76,77.

oprichting van het EFMS was in de eerste plaats een instrument om de slang te steunen.¹⁹³

Brandt greep de Parijse top aan om de sociale dimensie van de gemeenschap onder de aandacht te brengen. Sociale vooruitgang kon zijns inziens niet slechts begrepen worden als aanhangsel van economische groei en hij was ervan overtuigd dat een Europese sociaal-maatschappelijke politiek de identificatie van de burgers met Europa zou versterken. De betekenis van Europa voor het lot van de “kleine man” lag Brandt na aan het hart.¹⁹⁴ Het eerste Europese sociaal politieke actieprogramma en sociaal fonds (ESF) werden in januari 1974 vastgesteld onder Duits raads-presidentschap. Daarin werd afgesproken de werkgelegenheid te bevorderen, de levens- en arbeidsomstandigheden te verbeteren en de sociale partners sterker te betrekken bij economische en sociaal-politieke besluitvorming.¹⁹⁵

In 1973 werd Europa weer geconfronteerd met een zware valutacrisis. In het voorjaar besloot de VS de dollar vrij te laten zweven en dit betekende het definitieve einde van het Bretton Woodssysteem. De oorzaak van het probleem, de tekorten op de betalings- en handelsbalans van de VS, werd echter niet aangepakt. Toch sprak Helmut Schmidt in de Bondsdag zijn vertrouwen uit in de economisch politiek van de VS. Schmidt hoopte op dat moment nog, zoals een groot deel van de Europese politieke elite, dat de VS de dollar zou stabiliseren en de leiding van de wereldeconomie weer op zich zou nemen.¹⁹⁶

Brandt deed nog een poging om de EMU te redden. De BRD was bereid tot een gemeenschappelijke Europese oplossing, die zou moeten beginnen met het gemeenschappelijk zweven van de valuta ten opzichte van de dollar. Al in de aanloop naar de valutacrisis had de regering van de BRD het standpunt ingenomen de monetaire problemen gezamenlijk te willen oplossen omdat unilateraal optreden van de BRD in deze grote politieke consequenties voor de economische gemeenschap zou hebben.¹⁹⁷ Brandt verklaarde zich bereid tot een naar zijn eigen zeggen historisch ongeëvenaarde

¹⁹³ Het kostte Helmut Schmidt, als minister van Financiën aanwezig bij de top van Parijs, moeite om zijn kritiek op deze z.i. utopische doelstelling niet te uiten. Het idee dat het Wernerplan volgens schema uitgevoerd kon worden leek hem op dat moment naïef. Zie: Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 163.

¹⁹⁴ Willy Brandt, *Begnungen und Einsichten*, p. 345,346 en Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 80.81.

¹⁹⁵ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 80.

¹⁹⁶ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 194.

¹⁹⁷ Helmut Schmidt, *Regeringsverklaring* d.d. 14 februari 1973 in Bondsdag, www.ena.lu geraadpleegd juni 2008.

grote hulpactie ten behoeve van de zwakkere valuta en in het bijzonder aan Groot-Brittannië. De Britten wezen dit aanbod echter van de hand. Het lukte Brandt wel om in Europees verband tot overeenstemming te komen om de slang *en bloc* te laten zweven ten opzichte van de dollar. Groot-Brittannië, Ierland en Italië trokken zich echter terug en het slangarrangement werd aangepast. Brandt en Schmidt weigerden, ondanks de in verhouding sterke economische positie, de van de BRD gevraagde 10 miljard dollar in het EFMS te storten. Zij gaven daarmee aan het geloof in de voortgang van de EMU verloren te hebben. Bovendien koesterde Schmidt wantrouwen ten opzichte van de begrotingspolitiek van Italië en Groot-Brittannië. Hij was niet bereid om geld te spenderen en de eigen munt te verzwakken, wanneer de andere landen geen fiscale en begrotingsdisciplinaire maatregelen namen. Lage inflatiecijfers vormden in de BRD, zoals al eerder opgemerkt, gezien de hyperinflatie in de jaren twintig van de vorige eeuw, een belangrijk economisch principe. Deze beslissing wekte niet alleen wrevel bij een aantal medelidstaten, maar ook bij de Europese Commissie.¹⁹⁸

De BRD zou in de jaren daarna zwakke valuta wel te hulp schieten met grote kredieten. Met name Italië ontving omvangrijke financiële ondersteuning omdat de slechte financiële positie van dit land de voortgang van de EG bedreigde. De kredietpolitiek van de BRD bevorderde de stabilisering van de EG. Deze monetaire en economische solidariteit werd echter buiten de EG om betoond en de BRD verbond aan de hulp begrotingsdisciplinaire voorwaarden.¹⁹⁹ De kredietpolitiek verschafte de BRD zo de mogelijkheid direct invloed uit te oefenen op het economisch en monetaire beleid van medelidstaten. De slang was vanuit Duits perspectief acceptabel, met dien verstande dat de waarde van de dollar enigszins stabiel zou moeten blijven. Ten opzichte van het oude Bretton Woodssysteem kreeg de Bundesbank ruimte voor eigen beleid en de binnenlandse economische stabiliteit werd de grondslag voor stabiele economische betrekkingen met andere landen. Het economisch principe van prijsstabiliteit kon zo het beste worden gegarandeerd.²⁰⁰ De D-mark groeide uit tot de officieuze *Leitwahrung* binnen de EG.

De Jom Kippoeroorlog en daaropvolgende energiecrisis verergerden de economische situatie in Europa. De inflatiepercentages stegen en de valutaspeculaties

¹⁹⁸ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt* p. 77 en Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer*, p. 193, 194 Schulz geeft een overtuigender beschrijving van de opstelling van de BRD aangezien hij naast het Duitse perspectief ook het perspectief schetst vanuit Europees en Frans zicht.

¹⁹⁹ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 98.

²⁰⁰ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p 322,323.

namen toe. Al voor de bijeenkomst van staats- en regeringsleiders te Kopenhagen in december 1973 waren Brandt en Pompidou tot de conclusie gekomen dat de overgang naar de tweede fase van de EMU niet mogelijk was. Consolidatie van hetgeen was bereikt werd nu het motto. Ook het Regiofonds, onderdeel van de EMU, kwam in Kopenhagen aan de orde. Brandt stond net als zijn minister van Financiën, kritisch ten opzichte van dit instrument om de economie van achtergebleven Europese regio's te bevorderen. Brandt wilde eerst duidelijkheid over de criteria omdat "Brussel de helft van Europa tot achtergebleven regio had verklaard".²⁰¹ De andere lidstaten overschatten zijns inziens de financiële mogelijkheden van de BRD.²⁰² Het Regiofonds was behalve een structureconomisch instrument ook een compensatie richting Groot-Brittannië geweest omdat de Britten nauwelijks profiteerden van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek. Daardoor was de Britse nettobijdrage aan de EG relatief hoog. De Britse premier Heath was zeer teleurgesteld in de opstelling van Brandt en blokkeerde vervolgens een gemeenschappelijk energiebeleid.²⁰³ Ook Pompidou verliet de top in Kopenhagen teleurgesteld. Na afloop meende hij dat de BRD een groot aandeel had in het mislukken van een effectieve Europese monetaire politiek:

*" J'ai vu, au dernier sommet, qu'ils (NL: de BRD) ne tenaient pas grand compte de notre situation. Dès qu'on parle de monnaie, ils sont totalement égoïstes. Ils aiment faire sentir leur supériorité. D'ailleurs, à leur point de vue, ils n'ont pas tort."*²⁰⁴

Frankrijk verliet in januari 1974 de slang. De regering van de BRD had Frankrijk een steunkrediet van drie miljard dollar aangeboden, maar de Franse regering had deze hulp geweigerd. De Franse regering hechtte grote waarde aan haar onafhankelijkheid met betrekking tot economisch en financieel beleid.²⁰⁵ Helmut Schmidt zette in de Bondsdag uiteen dat de BRD tot dergelijke grote financiële inspanningen bereid was om de landen die bereid waren tot economische en monetaire integratie bijeen te houden. In dit verband merkte Helmut Schmidt ook op dat de BRD een zeer sterke financieel-economische positie had, maar te klein was om zelfstandig de

²⁰¹ Nicole Leuchtweis, Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt, p. 78.

²⁰² Brandt bevond zich naar zijn eigen zeggen in een pijnlijke situatie en noemde een bedrag dat zo laag was dat het niet serieus genomen kon worden door de EG-partners. Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 372,373. Barbara Marshall meldt in haar politieke biografie dat Brandt eerst 500 miljoen D-mark had beloofd, maar van Schmidt niet meer dan 50 miljoen beschikbaar mocht stellen voor het Regiofonds. Marshall betreft echter niet Brandts eigen opvattingen over het Regiofonds in haar oordeel. Zie: Barbara Marshall, *Willy Brandt: A Political Biography*, p. 92.

²⁰³ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 71.

²⁰⁴ Zie: Matthias Schulz, Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt, p. 195.

²⁰⁵ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 329,330.

dollarkoers te beïnvloeden. Frankrijk zou pas anderhalf jaar later terugkeren in de slang.²⁰⁶

In een van zijn laatste optredens in de Bondsdag in zijn functie van Bondskanselier uitte Brandt zijn grote bezorgdheid over de toekomst van het integratieproces. Om het proces te consolideren c.q. te redden waren onder andere de uitbouw van de gemeenschappelijke markt, de hervorming van de landbouwpolitiek en een realistische structureconomische regiopolitiek noodzakelijk.²⁰⁷

Zijn opvolger Schmidt maakte bij zijn aantreden meteen duidelijk dat de EG-landen niet te veel financiële ondersteuning van de BRD mochten verwachten:

*“Die Wiedergewinnung wirtschaftlicher Stabilität kann und muss von den Regierungen und von den Parlamenten im wesentlichen in ihren eigenen Ländern durchgesetzt werden. Hilfe durch die Gemeinschaft - das ist ja dann auch Hilfe durch die Bundesrepublik – kann da nur ergänzend eingesetzt werden.”*²⁰⁸

Het belang van de Europese Gemeenschap voor de BRD definieerde Schmidt in de eerste plaats in economische termen.²⁰⁹

Ook in Parijs en Londen waren andere leiders aan de macht gekomen. Georges Pompidou was overleden en opgevolgd door de conservatieve liberaal en oud-minister van Financiën, Valéry Giscard . In Groot-Brittannië had de Labour-partij de verkiezingen van oktober 1974 gewonnen en was Harold Wilson premier geworden. In december 1974 bliezen deze nieuwe staats- en regeringsleiders te Parijs de EMU officieel af. Desondanks werd in Parijs met name dankzij toezeggingen van Helmut Schmidt de crisisstemming in de gemeenschap bedwongen. Het EG-lidmaatschap was binnen Labour zeer omstreden en Wilson dreigde uit de EG te stappen. Op aanraden van Jean Monnet besloot Schmidt met Wilson te overleggen en de Britten tegemoet te komen.²¹⁰ In Parijs kon de omvang van het Europees Regionaal Ontwikkelingsfonds (EROF) worden vastgesteld en werd een correctiemechanisme ontworpen voor de Britse bijdrage aan de EG. De BRD deed daarbij aanzienlijke financiële toezeggingen. Het

²⁰⁶ Verklaring Helmut Schmidt namens regering in Bondsdag d.d. 23 januari 1974, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008.

²⁰⁷ Rede Brandt voor Bondsdag, d.d. 13 maart 1974. Zie www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008.

²⁰⁸ Regeringsverklaring Helmut Schmidt d.d. 17 mei 1974 in: Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 200.

²⁰⁹ Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 222. Regelmatig wordt vermeld dat tweederde van de handel van de BRD bestond uit de im- en export met landen van de Europese Gemeenschap, daarbij moet echter opgemerkt worden dat voor alle EG-landen gold dat het grootste deel van de handel binnen de EG plaatsvond.

²¹⁰ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 197.

door Labour uitgeschreven referendum over de toetreding tot de EG werd een succes. Groot-Brittannië bleef in de EG.²¹¹

Helmut Schmidt ging ervan uit dat versterking van Europese instituties pas mogelijk zou zijn nadat de economische, monetaire en sociale verschillen tussen de EG-lidstaten grotendeels waren opgeheven.²¹² Bij aanvang van hun beider regeringsperiode waren Schmidt en Giscard d'Estaing tot de conclusie gekomen dat de economische en monetaire stabiliteit van de nationale economieën van de EG-lidstaten de hoogste prioriteit had. Giscard d'Estaing en Schmidt stemden overeen in de opvatting dat de EG-lidstaten daarvoor zelf de benodigde actie moesten nemen en geen protectionistische maatregelen mochten gebruiken. Over het laatste was Schmidt, gezien de grote creativiteit die Frankrijk in dit opzicht in het verleden aan de dag had gelegd, bijzonder verheugd. Schmidt bevestigde dat de BRD bereid was individuele lidstaten te hulp te schieten om te voorkomen dat ze de EG zouden belasten.²¹³

De economische en monetaire integratie keerde pas in 1977/1978 terug op de Europese agenda. Helmut Schmidt probeerde in de tussenliggende periode de economische problemen het hoofd te bieden en invloed uit te oefenen op de Amerikaanse dollarpolitiek door overleg op het niveau van de wereldleiders van de grootste industrielanden. Giscard d'Estaing nam in 1975, in samenspraak met Helmut Schmidt, het initiatief tot deze zogenaamde G6 conferenties, waarvoor de wereldwijde economische en energiecrises de aanleiding vormden.

De Britse voorzitter van de Europese Commissie, Roy Jenkins, hield in 1977 een pleidooi voor een Europese Monetaire Unie. Met één munt en één Europese Centrale Bank zou de EG haar concurrentiepositie in de wereldmarkt kunnen verbeteren en solidair de inflatie kunnen bestrijden.²¹⁴ In eerste instantie leek Schmidt nauwelijks geïnteresseerd, maar in 1978 nam hij tot verrassing van velen, samen met Giscard d'Estaing het initiatief voor een Europees Monetair Systeem (EMS). De ommekeer van Schmidt kan verklaard worden uit de economische politiek van de nieuwe Amerikaanse president Jimmy Carter. Deze probeerde door grote uitgaven de binnenlandse economie te stimuleren waardoor grote begrotingstekorten ontstonden en de koers van de dollar weer daalde. De steeds lagere dollarkoers en corresponderende verhoging van de D-

²¹¹ Opmerkelijk is dat Margaret Thatcher, de latere premier van Groot-Brittannië, zich inzette voor het ja-kamp. Zie: Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 72,73,74.

²¹² Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 224,225.

²¹³ Zie: Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 169.

²¹⁴ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 200,201.

mark bedreigde de concurrentiepositie van de Duitse industrie en het slangarrangement. De zelfzuchtige valutapolitiek van Carter wekte bij Schmidt grote ergernis. Zijn vriend Giscard vertrouwde hij toe:

*“Toutes ces dernieres années, les Américains étaient habitués à ce que, des qu’ils sifflent, les Allemands arrivent. Ils savaient que nous ne pouvions pas nous passer deux. Mais maintenant l’Allemagne a changé. Elle s’est reconstruite. Elle a retrouvé sa vigueur économique et, avec elle, sa dignité. Il faut que les Américains cessent de croire qu’il suffit de nous faire siffler pour nous faire obéir!”*²¹⁵

Schmidt moest echter constateren dat de BRD niet in staat was om de VS-politiek effectief te beïnvloeden en een hervorming van het wereldvalutasysteem te bewerkstelligen. De BRD was te klein en daarvoor bovendien gezien haar historische belasting niet in de positie. De conferenties van de grootste industrielanden leidden tot te weinig resultaten en Schmidt kwam tot de conclusie dat Europa, om zelfstandig haar problemen te kunnen oplossen, een gemeenschappelijke opstelling tegenover de dollar en de Amerikaanse economische politiek zou moeten innemen. De EG zou tijdens de conferenties van de grote industrielanden een sterk front moeten vormen. *“Die Weltwirtschaft war führungslos”* aldus Schmidt en wanneer de VS niet de leiding wilde nemen en de BRD er niet voor geschikt was moest de EG deze rol op zich nemen.²¹⁶

Daarenboven bevonden nationale geld en kapitaalmarkten zich in een proces van wereldwijde integratie waardoor de invloed en controle van de centrale banken verminderde. De valutakoersen werden steeds meer bepaald door speculatieve en politiek gemotiveerde kapitaalbewegingen in plaats van economische indicatoren zoals handelsbalans, groei van het bruto binnenlands product en binnenlandse investeringen. Op den duur zouden pogingen van individuele lidstaten om hun kapitaalverkeer, valuta en export te beschermen tot grote onderlinge conflicten kunnen leiden en de gemeenschappelijke markt ruïneren.²¹⁷ Het EMS zou aldus Schmidt de zelfstandigheid van Europa ten opzichte van de VS moeten vergroten, een stabiele Europese zone moeten creëren en het economisch gedrag van de EG-lidstaten moeten disciplineren.²¹⁸

In april 1978 verrasten Schmidt en Giscard hun Europese collega's tijdens de top in Kopenhagen met het voorstel voor een Europese Monetair Systeem. Zij hadden de

²¹⁵ Ibidem, p. 203.

²¹⁶ Zie voor verhouding tot Carter: Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 205,206 en Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer*, p. 202, 203.

²¹⁷ Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 325,326 en Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 220,221.

²¹⁸ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 144,145.

voorbereiding van de plannen bewust geheim gehouden om vroegtijdige anticampagnes te voorkomen.²¹⁹ Groot-Brittannië uitte, nu bij monde van minister-president James Callaghan, grote bedenkingen tegen het plan en besloot niet mee te werken aan de verdere ontwikkeling van het EMS. De Ierse regering besloot, na verkregen toezeggingen over extra Europese steun, echter wel deel te nemen. De BRD nam daarbij het grootste deel van de kosten voor haar rekening.²²⁰ Tijdens de Europese Raad te Bremen in juli van datzelfde jaar werd besloten tot de instelling van een stelsel van flexibele en aanpasbare wisselkoersverhoudingen. Binnen vastgestelde bandbreedtes zouden fluctuaties mogelijk blijven. Wanneer de onder of bovenmarge van deze bandbreedtes doorbroken dreigden te worden zouden interventies kunnen worden gepleegd. Hiervoor werd onder meer een Europees Kredietfonds opgericht waarin de lidstaten één vijfde van hun deviezenreserves zouden storten. Bij structurele onevenwichtigheid konden de spilkoersen op basis van unanimititeit worden aangepast. De ECU (een gemiddelde waardering van alle participerende valuta) vormde de rekeneenheid. In de volgende fase van het EMS zou een gemeenschappelijk federale Europese bank opgericht worden die de monetaire bevoegdheden van de nationale banken zou overnemen en zou een gemeenschappelijke economische politiek volgen. Schmidt had bij de oprichting van het EMS de hoop dat de ECU uiteindelijk zou uitgroeien tot een gezamenlijke munt die eenzelfde betekenis zou hebben als de dollar en de yen.

Het EMS hoorde wel en niet bij de EG. Het voorstel was niet afkomstig van de Europese Commissie, maar van de Europese Raad. Deelname stond alleen open voor EG-lidstaten, maar het EMS was niet gebaseerd op de verdragen van Rome. De Raad van ministers van Economische Zaken en Financiën (ECOFIN) kreeg wel een grote rol toebedeeld in het functioneren van het systeem.²²¹

Het EMS trad op 19 maart 1979 in werking. Schmidt zette de plannen door en nam daarmee een persoonlijk politiek risico gezien de binnenlandse oppositie van de zijde van de Bundesbank en verschillende ministeriele departementen die meenden dat de prijsstabiliteit in gevaar werd gebracht. En ondanks het feit dat zoals hij zelf opmerkte de BRD, economisch gezien, ook zonder het EMS kon leven. Voor het

²¹⁹ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 201 en Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 220-241, hier p. 220-221 en Wolfram F. Hanrieder, *Deutschland, Europa, Amerika*, p. 325,329.

²²⁰ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 207.

²²¹ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 88.

voortbestaan van de Europese landbouwpolitiek en de gemeenschappelijke markt waren beperkt flexibele wisselkoersen volgens Schmidt echter een noodzakelijkheid. Voor Schmidt was het EMS meer dan alleen een economisch instrument: De instelling van het EMS was een politiek strategisch element om de zelfstandigheid van Europa te vergroten.²²²

Eind 1978 werd Europa getroffen door een tweede olieprijs shock, waarvan de gevolgen begin jaren tachtig merkbaar werden. De tweede energiecrisis veroorzaakte een ernstige economische recessie die langer aanhield dan de eerste. Binnen de EG werd de voortgang geblokkeerd door de nieuwe conservatieve Britse premier Margaret Thatcher met haar eis tot substantiële verlaging van de nettobijdrage van Groot-Brittannië. Daarnaast volgde de nieuw aangetreden president Francois Mitterand in de eerste twee jaar van zijn regeerperiode een geheel eigen financieel-economische koers. Nieuwe initiatieven ten aanzien van het EMS waren in Schmidts regeerperiode niet meer mogelijk.

3.3.2 Europese Politieke Samenwerking

Tijdens Den Haag formuleerde Brandt de wens om in Europees verband te komen tot betere coördinatie van de buitenlandpolitiek. Brandt wist zich daarbij gesteund door de Benelux en Italië. De politieke samenwerking zou zich tot een Politieke Unie moeten ontwikkelen en Brandt zag de versterking van de buitenlandpolitieke samenwerking als een stap in de richting van een Europese Bondsstaat.²²³ Met het Davignonbericht van 27 oktober 1970 werd afgesproken dat de ministers van Buitenlandse zaken (inclusief de ministers van de aanstaande lidstaten) elkaar ieder half jaar ter consultatie en informatie zouden ontmoeten. De besprekingen zouden zich beperken tot buitenlandpolitieke kwesties. Veiligheid- en defensiepolitieke kwesties zouden niet op de agenda staan, maar Brandt sloot samenwerking op deze gebieden voor de toekomst niet uit.

In de Europese Politieke Samenwerking (EPS) zou indien gewenst tot gezamenlijk optreden worden besloten. De besluitvorming zou op basis van unanimiteit plaats vinden en bij zaken van groot belang zouden de staats- regeringsleiders betrokken worden. De EPS was onafhankelijk van de EG, maar de Europese Commissie zou indien nodig bij het overleg worden betrokken en twee keer per jaar zou een

²²² Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, resp. p. 145, 220 en p. 230. Zie ook rede Helmut Schmidt voor Bondsdag d.d. 21 december 1978, www.ena.lu, geraadpleegd d.d. juni 2008.

²²³ Andreas Wilkens, *Willy Brandt und die Europäische Einigung*, p. 181 en Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 83.

informatieronde met het EP worden gehouden. Een poging van Brandt om de EPS van een permanent secretariaat in Brussel te voorzien faalde. Pompidou stond erop dat het secretariaat in Parijs gevestigd zou worden, hetgeen voor de overige lidstaten niet acceptabel was. Brandt en zijn minister van Buitenlandse Zaken Walter Scheel (FDP) probeerden daarnaast de status van de EPS te verhogen met het voorstel diplomatieke vertegenwoordigers in derde landen aan te stellen. Pompidou meende echter dat de Duitsers weer eens overdreven en Brandt liet het plan varen.²²⁴

Walter Scheel benadrukte tijdens de eerste bijeenkomst van de EPS de bijdrage die de samenwerking zou kunnen leveren aan ontspanning tussen Oost en West.²²⁵ Met andere woorden: de EPS zou de effectiviteit van de *Ostpolitik* moeten bevorderen. De Europese buitenlandpolitieke samenwerking haalde ten aanzien van de ontspanning tussen Oost- en West ook haar grootste succes. In juli 1973 startten gesprekken met de Oost-Europese landen in de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). De West-Europese landen wisten een gezamenlijke ontspanningspolitiek te ontwikkelen en deze in de CVSE naar voren te brengen. De BRD nam hierbij een voortrekkersrol op zich. In 1975 werden de onderhandelingen afgesloten met de slotakte van Helsinki.²²⁶ Aldo Moro tekende de overeenkomst in zijn functie van president van de Raad, hetgeen in West-Europa werd geïnterpreteerd als de *de facto* erkenning door Oost-Europa van de West-Europese samenwerking.

De BRD wist door de EPS de bilaterale *Ostpolitik* van een multilaterale component te voorzien. Bovendien ondersteunde de slotakte van Helsinki de *Ostpolitik* omdat de samenwerking tussen Oost en West in Europa door de slotakte een verdragmatige basis verkreeg. Het jaar 1975 bleek achteraf een tijdelijk hoogtepunt van ontspanning tussen Oost en West te zijn. Daarna werden in het kader van de OVSE geen belangrijke resultaten meer geboekt.²²⁷

²²⁴ Notitie van Pompidou op telegram van Franse ambassadeur te Praag, 11.12.1970, genoemd in: Andreas Wilkens *Willy Brandt und die Europäische Einigung*, p. 183.

²²⁵ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 63. Aan het nomadenbestaan van de EPS zou pas in de tweede helft van de jaren tachtig een einde komen.

²²⁶ In de Slotakte van Helsinki werden tussen Oost en West niet alleen afspraken gemaakt over samenwerking op economische, wetenschappelijke en andere beleidsterreinen, maar ook afspraken vastgelegd met betrekking tot de veiligheid in Europa en de naleving van mensenrechten.

²²⁷ De CVSE werd na de Slotakte omgedoopt tot Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE). De OVSE conferenties van Belgrado 1977/1978 en Madrid 1980 leverden weinig op. Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 104.

Tot gezamenlijke buitenlandpolitieke standpunten kwam het tijdens het kanselierschap van Brandt verder niet. De Nixon doctrine van 1969, waarin de VS economische toezeggingen eiste in ruil voor verdere militaire bijstand, leidde tot verdeeldheid in Europa. De militaire afhankelijkheid van de VS werd, zowel door de VS als de medelidstaten, in het bijzonder tot een Duits probleem bestempeld.²²⁸ Frankrijk had zijn troepen in 1966 uit het integratieve NAVO-verband teruggetrokken en wenste geen Amerikaanse inmenging in Europese zaken; de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in West-Duitsland was volgens Pompidou geen zaak voor de EG. De EG was een economisch verband en veiligheidspolitieke zaken hoorden daar niet thuis. Bovendien zou Europese samenwerking op dit gebied naar Pompidou's mening niet goed uitwerken op de relatie met Oost-Europa. Groot-Brittannië nam traditiegetrouw een pro-Amerikaans standpunt in.

Brandt was ervan overtuigd dat nauwe afstemming met de VS over Europese kwesties noodzakelijk was. Iedere poging om Europa te organiseren tegen de VS, werd door Brandt resoluut van de hand gewezen. De VS was de Westerse wereldmacht en zou dit zijns inziens, ondanks de discutabele politiek inzake Vietnam en de economische problemen, ook blijven.²²⁹ De bescherming door de VS achtte Brandt van levensbelang voor de BRD. Hij probeerde zich in de Europese politiek bemiddelend op te stellen tussen de VS en Frankrijk.²³⁰

Refererend aan de grote afhankelijkheid van de Bondsrepubliek en West-Europa van de aanwezigheid van Amerikaanse troepen merkte Brandt in april 1970 in Washington op dat de Europese idee niet alleen de poging was om voorgoed een einde te maken aan binnen-Europese oorlogen, maar ook de strekking had de zelfstandigheid van West-Europa te vergroten.

*“Denn nur so können wir vollwertige Partner werden und aufhören, immer noch partielle Kostgänger zu sein.”*²³¹

In juni 1971 zou hij tegenover president Nixon van de VS benadrukken dat Europa zich ook over veiligheidspolitieke zaken zou moeten buigen en dat het geïntegreerde Europa

²²⁸ Nederland en Denemarken schroefden vanaf de jaren zestig hun bijdragen terug terwijl Frankrijk zich in 1966 terugtrok uit het militaire integratieve verband.

²²⁹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 379.

²³⁰ Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 192. Helmut Schmidt meende dat de Franse nucleaire beschermingsmacht weinig voorstelde. Frankrijk was z.i. afhankelijk van de beschermingsmacht van de VS en de Duitse conventionele strijdkrachten in de BRD, hoewel geen enkele Franse president dat had toegegeven. Helmut Schmidt *“hütete Seine Zunge”* in deze. Zie: Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihren Nachbarn*, p. 279

²³¹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 384,385.

in de NAVO naast de VS een belangrijke rol te vervullen had.²³² De VS stond afwijzend tegenover de groter wordende Europese Gemeenschap en drong bij Brandt aan op de versterking van de betrekkingen tussen de VS en de EG.²³³ Brandt stelde tijdens de top van Parijs in 1972 voor om de verhouding tussen de EG en de NAVO opnieuw te definiëren en als West-Europa een geïnstitutionaliseerde dialoog met de VS aan te gaan. Brandt wist uiteindelijk de instemming van Franse zijde te krijgen om een constructieve dialoog aan te gaan met de VS, Japan en Canada en de overige geïndustrialiseerde handelspartners van de EG. Daarnaast lukte het Brandt de regeringsleiders te bewegen tot een verklaring dat de EG een bijdrage zou leveren aan de liberalisering van de wereldmarkt, zoals door de VS gewenst werd.²³⁴

Daarmee waren de problemen van de EPS in de relatie tot de VS niet opgelost. Zonder enig overleg riep Henry Kissinger, minister van Buitenlandse Zaken van de VS, 1973 uit tot het jaar van Europa. Aan Europa gaf hij de betekenis van een regionale macht, ondergeschikt aan de wereldmacht VS. Tevens stelde hij voor een Atlantic-Charter te ontwerpen om de trans-Atlantische betrekkingen opnieuw te formuleren. De verklaring van Kissinger wekte de verontwaardiging van de EG-lidstaten. Willy Brandt probeerde bij de VS begrip te kweken voor het streven van de EG-landen op buitenlandpolitiek terrein tot gezamenlijke optreden te komen. Hij uitte kritiek op de verbinding die de VS legde tussen defensiepolitiek, handelspolitiek en diplomatie en bracht naar voren dat de wereldwijde positie van de EG op economisch gebied niet in overeenstemming was met de politieke invloed van Europa. De VS moest er volgens Brandt begrip voor kunnen opbrengen dat Europa een gelijkwaardig partnerschap met de VS wilde, een eigen regionale verantwoordelijkheid kende ten aanzien van haar economisch beleid en medeverantwoordelijkheid wilde dragen op wereldpolitiek gebied.²³⁵

De verhouding tussen de VS en de EG raakte nog meer gespannen door de gezamenlijke verklaring van de EG-landen ten aanzien van het conflict in het Midden-Oosten (dat meer pro-Arabisch was dan pro-Israëliësch). In juni had Brandt al in een

²³² Ibidem, p. 384, 385, 404. Brandt merkt op dat in 1971 Amerikaanse voorbehouden in het Congres tegen de *Ostpolitik* waren verdwenen. Nixon zelf had geen bezwaren tegen de *Ostpolitik* aldus Brandt. In 1973 zou Nixon de BRD echter verwijten zich omwille van de *Ostpolitik* niet loyaal op te stellen.

²³³ Willy Brandt *Begegnungen und Einsichten*, p. 391.

²³⁴ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 85.

²³⁵ Zie Willy Brandt, *Das neue Selbstbewusstsein Europas*, *New York Times* 29.04.1973, afgedrukt in Hans Arnold, *Willy Brandt und Europa*, Schriftenreihe Heft 13 Bundeskanzler Willy Brandt-Stiftung (Berlijn, 2006) en Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 412,413. Brandt bracht dit naar voren tijdens bezoeken aan de VS in januari en april/mei 1973.

gesprek met Pompidou gesteld dat, hoewel hij binnen afzienbare tijd geen alternatief zag voor de NAVO, hij zich de finaliteit van Europa niet kon voorstellen zonder de defensie erbij te betrekken. Hij meende op dat moment bovendien dat de Frans-Duitse samenwerking op militair gebied geconcretiseerd zou moeten worden.²³⁶

In het bericht van Kopenhagen van juli 1973 werd de EPS bevestigd en afgesproken dat ministers van Buitenlandse Zaken vier keer per jaar bijeen zouden komen. Consultaties met de VS over Europese standpunten werden door Frankrijk afgewezen. President Nixon verweet Europa naar aanleiding van de Midden-Oostenverklaring samen te spannen tegen de VS. Brandt ondernam weer een poging om te bemiddelen. Hij maakte aan president Nixon duidelijk dat de EG in de toekomst vaker met één stem zou spreken en deed tegelijkertijd royale financiële toezeggingen van de BRD aan de VS.²³⁷

De Jom Kippoeroorlog van oktober 1973 en daaropvolgende energiecrisis leidde tot een dieptepunt in de relatie tussen de VS en West-Europa. De VS drong aan op een gezamenlijk westers standpunt en wees West-Europese bemoeienis inzake het conflict in het Midden-Oosten en de energiepolitiek af. Groot-Brittannië en Frankrijk namen een pro-Arabisch standpunt in. In juni 1973 had Brandt als eerste Bondskanselier Israël bezocht en daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan de Joods-Duitse verzoening. Anderzijds had hij blijk gegeven begrip te hebben voor Arabische belangen.

In een rede voor het EP op 13 november 1973, verkondigde Brandt dat de wereld niet geregeerd kon worden door de twee supermachten alleen. De politieke invloed van een verenigd Europa was zijns inziens onontbeerlijk. In zijn visie op een toekomstige Europese regering verklaarde Brandt dat niet alleen de buitenlandpolitiek tot beleidsterrein zou moeten behoren, maar de veiligheidspolitiek eveneens.²³⁸

De *sowohl-als-auch* politiek van Brandt inzake de spanningen tussen de VS en de EG bleek na het uitbreken van de Jom Kippoeroorlog niet houdbaar. President Nixon uitte openlijk kritiek en stelde dat Brandts zachte optreden richting de Arabische landen de bedoeling had de steun van de Sovjet-Unie voor de *Ostpolitik* veilig te stellen. De VS dreigde bovendien met terugtrekken van de VS-beschermingsmacht in Europa. Onder deze grote druk boog Brandt voor de VS en hij wist met behulp van Nederland een

²³⁶ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 365.

²³⁷ Ibidem, p. 420.

²³⁸ Rede Brandt voor Europees Parlement te Straatsburg d.d. 13 november 1973, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008.

gezamenlijke Europese verklaring te bewerkstelligen over het conflict in het Midden-Oosten die zeer algemeen bleef.²³⁹

In zijn rede voor de Bondsdag d.d. 28 maart 1974 merkte Brandt op dat Europa niet in staat was gebleken tot een gemeenschappelijk antwoord op de energiecrisis en wees hij op het gevaar van een controverse tussen de VS en Europa. Hij herhaalde het standpunt dat de eenwording van Europa niet tegen VS mocht worden georganiseerd. Van ondergeschiktheid van Europa aan de VS kon echter ook geen sprake zijn. Zonder de NAVO was geen Europese eenheid mogelijk en de NAVO was zijns inziens niet mogelijk zonder Europa.²⁴⁰ Dat Brandt met de laatste opmerking geen EG-standpunt verwoordde moge duidelijk zijn.

Een oplossing voor de verhouding tussen de VS en Europa werd nog door Brandt op de rails gezet en kreeg na zijn aftreden een officiële neerslag in de NAVO-verklaring van Ottawa d.d. juli 1974. Daarin kreeg de Eurogroep in de NAVO meer verantwoordelijkheid en werd vastgesteld dat verdere stappen met betrekking tot Europese eenwording ook positief zouden moeten uitwerken op de bijdrage van de Europese NAVO-leden aan de gemeenschappelijke verdediging.²⁴¹ Brandt bereikte hiermee dat het vooral Duitse probleem van de militaire afhankelijkheid van de VS enigszins werd geëuropeiseerd. De VS won door de zogenaamde Gymnich-overeenkomst aan politieke invloed in Europa. In dit akkoord werd afgesproken dat het iedere lidstaat vrij stond een bevriende staat te informeren en te consulteren, waarmee het grootste bezwaar van de VS tegen de EPS werden ondervangen.²⁴²

In zijn eerste regeringsverklaring van 17 mei 1974 stelde Schmidt dat de politieke eenwording van Europa de onmisbare basis vormde voor de versterking van Europa in partnerschap met de VS.²⁴³ Onder Helmut Schmidt bleef de EPS onafhankelijk van de EG, maar de politieke samenwerking werd door de instelling van de Europese Raad wel met de EG verbonden. Tijdens de Europese top te Parijs in december 1974 werd de wens uitgesproken dat de EPS zich zou uitbreiden tot alle bereiken van de internationale politiek. De uitbreiding met militair-strategische zaken werd door Frankrijk, nu vertegenwoordigd door Giscard d'Estaing echter nog steeds

²³⁹ Barbara Marshall, *Willy Brandt: A political biography*, p. 90,91 en Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 70

²⁴⁰ Rede Brandt te Bonn voor Bondsdag d.d. 28 maart 1974, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008.

²⁴¹ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 85,86,87.

²⁴² Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 191,192.

²⁴³ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 195.

afgewezen.²⁴⁴ Verder werd de VN aangemerkt als een zwaartepunt van de EPS. De negen lidstaten zouden proberen door gezamenlijke standpunten in de VN Europa te versterken. In de praktijk slaagde de EPS daar maar ten dele in. De standpunten ten aanzien van het apartheidsregime in Zuid-Afrika, de Midden-Oostenproblematiek en de Sovjet-Unie verschilden te veel om tot gezamenlijk beleid te komen. Ondanks de moeizame weg en de geringe resultaten betekende de EPS dat consultatie en overleg over buitenlandpolitieke standpunten voor de lidstaten tot een gewone procedure werd. Voor de BRD was de EPS ondanks alle hindernissen een belangrijk platform geworden om blijk te geven van haar multilaterale overtuiging.²⁴⁵

Had Willy Brandt een toekomstige *gesamt europäische Friedensordnung* als richtsnoer voor zijn politieke handelen gekozen, voor Helmut Schmidt vormde het behoud van een militair evenwicht in Europa de belangrijkste voorwaarde voor iedere buitenlandse politiek van de BRD.²⁴⁶ Zijn inspanningen voor het NAVO-dubbelbesluit moeten in dit licht worden gezien. Schmidt was bij aanvang van zijn regeerperiode sterk Atlantisch geïntereerd, maar door de economische politiek van de VS en de opstelling van president Carter met betrekking tot de neutronenbom verloor Schmidt het vertrouwen in de VS.²⁴⁷ Vervolgens leidde de Russische inval in Afghanistan in 1979 tot verwijdering tussen de VS en BRD. De VS riep zijn ambassadeur in Moskou terug en kondigde zonder overleg met de EG-landen een beperkte handelsboycot af. Vervolgens vaardigde de VS de zogenaamde Carterdoctrine uit: Iedere poging van een derde macht om controle te krijgen over de regio van de Perzische Golf zou door de VS gezien worden als aanval op de vitale belangen van de VS en bestreden worden met militaire middelen. Daarenboven zou naar de mening van de VS de westerse wereld de voor 1980 in Moskou geplande Olympische Spelen moeten boycotten. De op confrontatie gerichte koers van de VS verontrustte Schmidt. Het doorkruiste ten eerste de op ontspanning gerichte politiek van de BRD, bedreigde de handelspolitiek van de BRD met de Oost-Europese landen en bracht de *Ostpolitik* in gevaar. Schmidt had

²⁴⁴ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihren Nachbarn*, p. 275, 276.

²⁴⁵ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 104

²⁴⁶ In *Der Spiegel* d.d. oktober 1976 formuleerde Schmidt deze overtuiging als volgt “*Die Aufrechterhaltung des militärischen Gleichgewichts in Europa ist eine Lebensbedingung für unsere demokratische Ordnung. Das klingt nach einer Überschrift, ist aber todernt gemeint*” Citaat overgenomen uit: Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, p. 352.

²⁴⁷ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 202,203. Carter had op de plaatsing van dit wapen aangedrongen en Schmidt ging in weerwil van zijn eigen principes en grote bezwaren binnen de SPD akkoord, vervolgens trok Carter het plan weer in zonder enig overleg met de BRD.

bovendien zojuist een belangrijke overeenkomst gesloten met Moskou betreffende de levering van aardgas. De confrontatiepolitiek van de Sovjet-Unie en de VS zag Schmidt als een directe bedreiging van de vitale belangen van de BRD. Schmidt herhaalde in een rede voor de Bondsdag d.d. 17 januari 1980 de door Brandt in 1969 geformuleerde maxime van de veiligheidspolitik van de BRD: *“Welche der beiden Seiten der Sicherheitspolitik wir auch betrachten, ob es sich um unseren ernsten und nachhaltigen Versuch zur gleichzeitigen und gleichwertigen Rüstungsbegrenzung und Rüstungskontrolle handelt oder um die Gewährleistung ausreichender Verteidigung der Bundesrepublik Deutschland: unter beiden Aspekten begreift die Bundesregierung ihre Sicherheitspolitik als Politik des Gleichgewichts und der Friedenssicherung.”*²⁴⁸

Schmidt benadrukte dat aan de geldigheid van deze uitspraak niets was veranderd en dat hetgeen de afgelopen tien jaar was bereikt aan verbetering van de defensie van de Bondsrepubliek en ontspanning tussen Oost- en West niet in de waagschaal mocht worden gesteld. De status quo in Europa moest worden behouden. Hij kondigde aan dat de BRD in de VN, in NAVO-verband en door middel van gesprekken met de regeringsleiders van de VS en de Sovjet-Unie en Frankrijk en Groot-Brittannië alles in het werk zou stellen om te proberen de crisis het hoofd te bieden. Schmidt noemde de EPS niet.²⁴⁹ Schmidt stelde zich actief op en reisde af naar Washington en Moskou om de twee supermachten met elkaar in gesprek te krijgen. Zijn kritiek op de confrontatiepolitiek van de beide landen stak hij daarbij niet onder stoelen of banken.

De inval in Afghanistan leidde tot verwijdering tussen de BRD en Frankrijk. Hoewel de gezamenlijke afkeuring van de Amerikaanse politiek hadden geleid tot gesprekken binnenskamers tussen Schmidt en Giscard d'Estaing over de mogelijkheid van een gemeenschappelijke Duits-Franse defensie, baarde het zelfbewuste optreden van Helmut Schmidt in de richting van de VS en de Sovjet-Unie de Franse president ook grote zorgen.²⁵⁰ Giscard had zich met betrekking tot de Franse bijdrage aan de Europese defensie flexibeler opgesteld dan zijn voorgangers. Deelname aan de voorwaartse verdediging van de BRD in NAVO-verband werd door hem niet meer uitgesloten. Schmidt had tegenover Giscard d'Estaing echter het belang van de VS voor de veiligheid van Europa benadrukt en pas na het debacle met de neutronenbom stond hij open voor verdergaande Europese en Frans-Duitse defensiepolitieke initiatieven. In

²⁴⁸ Helmut Schmidt, rede voor Bondsdag d.d. 17 januari 1980, www.ena.lu, geraadpleegd d.d. juni 1980.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Helmut Schmidt, *Die Deutsche und ihre Nachbarn*, p. 284,285.

1978 sprak hij voor het eerst over de reductie van de militaire afhankelijkheid van de VS, de versterking van de Europese pijler in de NAVO en het belang om de militaire versterking van Europa in EG-verband in ogenschouw te nemen.²⁵¹

Frankrijk besloot in 1980 tot een zelfstandige politiek inzake Afghanistan en weigerde de VS te volgen in een handelsboycot en de boycot van de Olympische Spelen. Schmidt was zeer geërgerd door het Amerikaanse optreden, maar de BRD gaf wel gehoor aan de oproep van de VS en nam geen deel aan de Spelen. In gesprekken met Moskou merkte Giscard d'Estaing onder meer op dat voor Frankrijk de deling van Duitsland de basis voor de Europese verhoudingen bleef.²⁵² Het actieve optreden van Helmut Schmidt had de Franse argwaan ten aanzien van de *Ostpolitik* en de angst voor Duits "neutralisme" weer doen herleven.

Coördinatie van de buitenlandse politiek via de EPS was gezien de verschillende standpunten moeizaam verlopen en had inzake de Russische inval in Afghanistan niet tot gemeenschappelijk optreden geleid. De confrontatiepolitiek van de VS en de Sovjet-Unie en de tweede energiecrisis vergrootten het besef dat Amerikaanse en Europese belangen niet altijd parallel liepen en versterkten de behoefte aan betere coördinatie in EG-verband. De Europese staats- en regeringsleiders besloten in november 1980 het besluitvormingsproces van de EPS te evalueren. Tijdens de regeerperiode van Helmut Schmidt werd in deze echter geen resultaat meer geboekt.

De spanningen tussen de VS en de EG namen in 1980 toe naar aanleiding van de Europese verklaring met betrekking tot het Arabisch - Israëliësch conflict (hierin erkende Europa de positie van de Palestijnen) en de hervatte Euro-Arabische dialoog.²⁵³

In de VS kwam in 1981 de republikein Ronald Reagan aan de macht. Schmidt probeerde hem ervan te overtuigen met de Sovjet-Unie in gesprek te blijven, maar kreeg nul op het rekest. Reagan kwalificeerde de Sovjet-Unie als "*the empire of evil*" en meende dat de versterking van de westerse defensie op de eerste plaats kwam. Helmut Schmidt raakte daardoor in eigen land een preciaire positie. Aan zijn pleidooi voor het NAVO-dubbelbesluit en de plaatsing van middellange afstandraketten lag het militair machtsevenwicht ten grondslag en het besluit had in zijn ogen de bedoeling een onderhandelingspositie te creëren. Het zag er nu naar uit dat de VS de raketten, ook zonder onderhandelingen met de Sovjet-Unie zou plaatsen. De kritiek van de

²⁵¹ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 216.

²⁵² Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 246-250.

²⁵³ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 97.

linkervleugel van de SPD en de vredesbeweging leek bewaarheid te worden: Het NAVO-dubbelbesluit zou tot een wapenwedloop kunnen leiden.

Het laatste jaar van zijn regeerperiode kenmerkte zich, aldus Christian Hacke, door buitenlandpolitieke verlamming. De VS en de belangrijkste Europese partner Frankrijk hadden grenzen gesteld aan de assertieve opstelling van Schmidt. Schmidt had inzake het Oost-West conflict zijn hand overspeeld.²⁵⁴ Daarenboven ontstonden grote verschillen van inzicht over het buitenlandsbeleid van de BRD tussen Schmidt en zijn FDP-minister van Buitenlandse Zaken Genscher.²⁵⁵ De laatste nam in november 1981 het initiatief voor de verdere ontwikkeling van de EPS. Genscher deed een voorstel om tot effectievere besluitvorming in de externe relaties van de EG te komen waarbij de gemeenschap grotere competenties zou verkrijgen. Schmidt stelde zich, evenals de regeringen van Frankrijk en Groot-Brittannië, terughoudend op ten opzichte van dit concept.²⁵⁶ In september 1982 viel de sociaalliberale coalitie uiteen. Pas in 1984 zou met betrekking tot de EPS aanzienlijke vooruitgang worden geboekt. De besluitvormingsprocedure werd verbeterd en de consultatieplicht werd versterkt. Bovendien werden voor de eerste keer veiligheidspolitieke kwesties als aandachtsgebied voor de EPS genoemd.²⁵⁷ Op dat moment had Helmut Kohl het roer al lang overgenomen.

3.3.3 Institutionele ontwikkelingen

Willy Brandt wees zoals hij zelf opmerkte Europaretoriek af:

*“In wirklichkeit litt die Debatte über die Notwendigkeit der Einigung Europas unter dem oft pathetischen Anspruch, mit dem dieses wichtige Ziel der Nachkriegspolitik in der westlichen Welt begründet wurde – und unter dem grauen europäischen Alltag, in dem die nationalen Vorbehalte und Widerstände zu dominieren schienen. Es war leicht sich über die Egoismen der Nationalstaaten mit rhetorischen Schwung hinwegzusetzen. Doch damit erreichte man nicht viel mehr als ein Europa der Deklamationen.”*²⁵⁸

Desondanks legde hij tijdens de conferentie van Den Haag een ambitieus plan voor om het integratieproces vlot te trekken. Brandt boekte in Den Haag slechts een gering

²⁵⁴ Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik*, p. 274, 275.

²⁵⁵ Michael Schwelien, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, p. 249-258.

²⁵⁶ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 97,98 en Wilfried Loth, Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung, p. 60.

²⁵⁷ Nicole Leuchtweis, Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt, p. 105.

²⁵⁸ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 318.

resultaat met betrekking tot institutionele hervormingen. Brandt had voorgesteld de positie van zowel de Europese Commissie als het Europese Parlement (EP) te versterken en bovendien de Raad van Ministers efficiënter te laten werken. Ten aanzien van het EP meende Brandt dat overdracht van nationale soevereiniteit aan communautaire instellingen hand in hand behoorde te gaan met de versterking van de bevoegdheden van het EP. Het parlement had sinds de verdragen van Rome slechts informatierecht en een adviesgevende functie en bestond uit afgevaardigden van de nationale parlementen. Brandt merkte op dat directe verkiezingen van het Europees Parlement waren vastgelegd in de Verdragen van Rome. Op de directe verkiezingen legde hij echter niet de nadruk omdat hij aan de versterking van de bevoegdheden van het parlement groter belang hechtte. In een gesprek met Pompidou, dat kort na de conferentie plaatsvond, moest Brandt vaststellen dat versterking van het Europese Parlement door Frankrijk werd afgewezen. Hij kwam tot de conclusie dat de ministerraad voor langere tijd het belangrijkste orgaan van de gemeenschap zou blijven.²⁵⁹ Toch was er ook sprake van vooruitgang. Er werd overeenstemming bereikt over financiering van de eigen middelen van de EG en het EP kreeg in het verdrag van Luxemburg van 1970 een aantal bevoegdheden met betrekking tot de begroting van de EG.

Tijdens de conferentie van Den Haag werd het intergouvernementele element versterkt door de instelling van de buitenlandse politieke samenwerking. Deze voortgang in intergouvernementele richting stuitte op bezwaren van de kleine lidstaten die bang waren dat de grote landen voortaan het beleid van de EG zouden bepalen. Nederland deed na de conferentie te Den Haag een voorstel om het onderscheid tussen buitenlandpolitieke samenwerking en gemeenschapszaken op te heffen en gekwalificeerde meerderheidsbesluiten in de Raad uit te breiden door middel van een hervorming van de Verdragen van Rome. Dit plan werd niet alleen door Frankrijk afgewezen, maar ook door de BRD.²⁶⁰ Brandt wierp zich niet op als pleitbezorger van de kleine landen omdat hij de Frans-Duitse relatie niet wilde belasten met dergelijke supranationale voorstellen. De gezamenlijk verklaring van Heath en Pompidou van mei 1971 waarin zij in feite het compromis van Luxemburg uit 1966 onderstreepten, had aan

²⁵⁹ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 323,324. Dit gesprek tussen Pompidou en Brandt vond in januari 1970 plaats.

²⁶⁰ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 143,143.

duidelijkheid weinig te wensen over gelaten.²⁶¹ Brandt merkte in een toespraak tijdens zijn bezoek aan de VS in juni 1971 dan ook op dat de jaren zeventig niet de jaren van de Europese bondsstaat zouden worden, maar eerder de jaren van een confederale aaneensluiting.²⁶²

Brandt probeerde de politieke eenwording van Europa onder de aandacht te houden. Hij sloot aan bij het plan van Pompidou om de Raad van Ministers te voorzien van permanente nationale vertegenwoordigers. Brandt meende dat zich hieruit op lange termijn een Europese Regering zou kunnen ontwikkelen die onder parlementaire controle zou moeten staan.²⁶³ De Europese Commissie werd in deze visie buiten beschouwing gelaten. Pompidou wimpelde echter in de tweede helft van 1971 voorstellen in deze richting af omdat deze zijns inziens, met het oog op het aanstaande lidmaatschap van Groot-Brittannië, te vroeg kwamen. Inmiddels werden Europese initiatieven belast door de internationale valutacrisis.²⁶⁴

Tijdens de conferentie van staats- en regeringsleiders te Parijs in 1972, probeerde Brandt nogmaals de institutionele hervormingen op de Europese agenda te krijgen. Brandt stelde voor, omdat directe verkiezingen van het parlement niet bespreekbaar waren, eerst de bevoegdheden van het Europese parlement te vergroten door het parlement wetgevende macht toe te kennen en de bevoegdheden met betrekking tot de begroting van de EG uit te breiden.²⁶⁵ Het EP zou aan politiek gewicht winnen en Brandt hoopte dat de publieke discussie over Europese zaken in de afzonderlijke lidstaten gestimuleerd zou worden. Verder drong Brandt aan op een wijziging in de besluitvormingsprocedure van de Raad van Ministers, zodat over meer zaken met gekwalificeerde meerderheid van stemmen besloten zou kunnen worden. Tot teleurstelling van Brandt kon tijdens de top van Parijs over beide punten geen overeenstemming worden bereikt. De Franse intergouvernementele visie op de Europese samenwerking kreeg door de aanstaande uitbreiding versterking van de zijde van Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken en blokkeerde initiatieven in

²⁶¹ Pompidou en Heath hadden gezamenlijk verklaard dat: de identiteit van de natiestaten in het kader van en zich ontwikkelende gemeenschap behouden zou moeten blijven en in de praktijk de besluiten van de gemeenschap unaniem genomen zouden moeten worden wanneer vitale belangen van de lidstaten op het spel stonden. Zie: Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 90.

²⁶² Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 388.

²⁶³ Ibidem, p. 341. Brandt merkt op dat Pompidou zijn voorstel niet tegen sprak.

²⁶⁴ Ibidem, p. 341. Het vrijlaten van de D-mark had tot grote irritatie bij Frankrijk geleid.

²⁶⁵ In de zomer van 1970 had Pompidou al niet serieus willen ingaan op deze wens. De Bondsdag hechtte grote waarde aan de versterking en directe verkiezingen van het EP. Zie: Willy Brandt, *Begnungen und Einsichten*, p. 339. Zie ook Nicole Leuchtweis: *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 71.

supranationale richting, zoals door de BRD, de Benelux-landen en Italië werd gewenst. Brandt zelf had bij zijn aantreden de uitbreiding van de gemeenschap en de EMU de hoogste prioriteit gegeven. Hij hechtte veel waarde aan de toetreding van Groot-Brittannië, Ierland en de Scandinavische landen en vertegenwoordigde daarmee een traditioneel SPD-standpunt. Binnen de SPD bestond de overtuiging dat een grotere gemeenschap economisch gezien levensvatbaarder was, maar voor Brandt telde ook mee dat een groter West-Europa op wereldpolitiek niveau meer gewicht in de schaal zou leggen. Hans Arnold was hoofd van het kabinet van Willy Brandt gedurende zijn jaren als minister van Buitenlandse Zaken. Hij meent dat Brandt zich bewust was van de keerzijde van de toetreding van landen die huiverig stonden ten opzichte van soevereiniteitsoverdracht, maar de prioriteit legde bij de verbreding van de gemeenschap. Uit teksten van de hand van Brandt zelf wordt duidelijk dat hij groot belang hechtte aan de uitbreiding van de gemeenschap, in het bijzonder met Groot-Brittannië, maar hij laat in het midden of hij zich van de keerzijde bewust was.²⁶⁶

Pompidou stelde wel voor om het geheel aan betrekkingen tussen de EG-lidstaten onder te brengen in één Europese Unie (EU), welke binnen tien jaar gerealiseerd zou moeten worden. De staats- en regeringsleiders verklaarden dat Europa een politieke eenheid zou moeten worden en niet slechts een economisch verband en een zelfstandige positie zou moeten innemen binnen het westerse bondgenootschap. Brandt meende eveneens dat de economische en monetaire integratie gekoppeld zou moeten worden aan de instelling van een EU. Hoe de structuur van de toekomstige unie eruit zou moeten zien lieten de staats- en regeringsleiders tijdens de top in Parijs echter in het midden. Wel werden de politieke waarden van de op te richten Europese Unie vastgesteld: democratie, vrijheid van meningsuiting, vrij verkeer van personen en ideeën en de medeverantwoordelijkheid van de volkeren voor hun vrij gekozen vertegenwoordigers. Deze verklaring met nadruk op universele waarden was in overeenstemming met Brandts opvatting dat Europa vrijgehouden moest worden van ideologie. Het idee van een socialistisch Europa was net zo schadelijk als voorstelling van een christen-democratisch of conservatief Europa. Europa was te belangrijk om door dergelijke ideologische voorstellingen te worden belast.²⁶⁷ Hoewel Brandt het belang van het besluit tot de oprichting van een Europese Unie en de geformuleerde

²⁶⁶ Hans Arnold, *Willy Brandt und Europa*, Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung Schriftenreihe Heft 13, (Berlijn, 2006), p. 26.

²⁶⁷ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 331.

doelstellingen onderstreepte, viel niet te ontkennen dat er op institutioneel gebied weinig vooruitgang was geboekt. Toch kan de verklaring als een succes voor Brandt worden aangemerkt: tijdens de top van Parijs had hij de sociale dimensie van de EG benadrukt en er op gewezen dat de burgers zich met Europa verbonden moesten kunnen voelen. De band tussen de burgers en Europa werd in de verklaring benadrukt. Bovendien werd vastgelegd dat Europa ook een politieke dimensie zou moeten hebben. Een wens die Brandt al tijdens de conferentie te Den Haag naar voren had gebracht. In een interview in 1970 merkte hij op de versterking van de politieke samenwerking te zien als een eerste stap in de richting van een Europese bondsstaat. Het Europa van de burgers en het idee dat Europa meer zou moeten inhouden dan een economisch verbond kregen door de verklaring van 1972 een formele bevestiging.²⁶⁸ In zijn regeringsverklaring van 18 januari 1973 noemde Brandt in de passage betreffende de buitenlandse politiek als eerste doel de Europese Unie.²⁶⁹

Na de Parijse conferentie stelde Jean Monnet aan Brandt, Pompidou en Heath voor om te komen tot een regelmatig overleg tussen de staats- en regeringsleiders van de EG-lidstaten.²⁷⁰ Dit intergouvernementele instrument zou in staat moeten zijn de Europese problemen het hoofd te bieden. Brandt was al eerder tot de conclusie gekomen dat voortgang in Europese zaken, gezien de Franse afwijzing van communautaire oplossingen alleen langs deze weg gerealiseerd zou kunnen worden en ondersteunde het plan.²⁷¹ De voorzitter van de Europese Commissie en de ministers van Buitenlandse Zaken van de lidstaten zouden ook aanwezig zijn, maar de besluiten zouden door de staats- en regeringsleiders worden genomen. Ook Frankrijk en Groot-Brittannië stemden in met Monnets plan en Pompidou arrangeerde een eerste bijeenkomst voor december 1973 te Kopenhagen.²⁷²

In november 1973 sprak Brandt als eerste regeringsleider het EP te Straatsburg toe. Daarin benadrukte hij het belang van de totstandkoming van een Europese Unie. De vraag welke vorm Europa zou krijgen was daarbij ondergeschikt aan de samenwerking zelf:

“Wenn – dies – dass man der funktionellen Methode den Vorzug gibt gegenüber der konstitutionellen – Pragmatismus genannt wird, dan stört es mich nicht. (..) Wir

²⁶⁸ Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 83,88.

²⁶⁹ Willy Brandt, *Begnungen und Einsichten*, p. 359.

²⁷⁰ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 196.

²⁷¹ Adreas Wilkens, *Willy Brandt und die europäische Einigung*, p. 183.

²⁷² Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 73.

*müssen jenes Europa schaffen, das möglich ist. Wir müssen in den Bereichen nach vorn gehen, in denen der Weg offen ist.*²⁷³

Brandt bracht naar voren dat Europa één regering zou moeten vormen die onder parlementaire controle behoorde te staan. De tijd van de klassieke natiestaat was voorbij en de natiestaten zouden door overdracht van soevereiniteit op gebieden waar een gezamenlijk beleid noodzakelijk was een regering moeten vormen. In dit evolutionaire proces zouden de nationale identiteiten behouden blijven. De Europese regering zou zich moeten bezighouden met economisch en monetair beleid, sociaal beleid en buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid. Regelmatig overleg tussen de regeringsleiders was noodzakelijk evenals een voorstel voor een route die naar de EU zou leiden. Aan het einde van zijn betoog legde Brandt getuigenis af van de Europese oriëntatie van de BRD: *“Die BRD hat die EU als ihre bleibende Heimat gewählt. In ihr suchen wir unsere Zukunft”*.²⁷⁴

De sombere stemming tijdens de top van Kopenhagen in december 1973 contrasteerde scherp met het door Brandt in Straatsburg geschilderde vergezicht. De top werd beheerst door het conflict in het Midden-Oosten en de energiecrisis. Het lukte de regeringsleiders niet om tot gezamenlijke standpunten met betrekking tot institutionele kwesties te komen. De Europese Unie, waarover in Parijs nog grote plannen waren gesmeed, werd een heel ver doel.²⁷⁵

In april 1974 uitte Brandt zijn grote bezorgdheid over de toestand van het Europese integratieproces in de Bondsdag. Hij deelde mee dat de voor mei geplande bijeenkomst van staats- regeringsleiders geen doorgang kon vinden en waarschuwde voor de mogelijkheid dat de Europese samenwerking teruggedraaid zou worden. Ten aanzien van de Europese Unie merkte hij op dat Europa zich niet automatisch van een economische gemeenschap naar een politieke unie zou ontwikkelen. Naast een reeks van andere beleidspunten onderstreepte hij het belang van de versterking van de politieke samenwerking en de uitbreiding van de bevoegdheden van het EP. Gezien de grote problemen waarmee Europa werd geconfronteerd zou de Europese politiek nu echter eerst gericht moeten worden op consolidatie van hetgeen was bereikt.²⁷⁶

²⁷³ Willy Brandt, *Über den Tag hinaus. Ein Zwischen Bilanz* (Hamburg, 1974), p. 525. Geciteerd in Nicole Leuchtweis, *Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt*, p. 69.

²⁷⁴ Rede Brandt voor Europees Parlement d.d. 13 november 1973 opgenomen in: *Official Journal of the European Communities* d.d. 13.11.1973, p. 20-25, geraadpleegd via: www.ena.lu d.d. juni 2008.

²⁷⁵ Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten*, p. 368, 373. Zie voor Europese Unie: hoofdstuk 3, paragraaf 3.3.

²⁷⁶ Rede Willy Brandt in Bondsdag, d.d. 28 .03.1974, geraadpleegd via: www.ena.lu d.d. juni 2008

Helmut Schmidt zette de op consolidatie gerichte politiek van Brandt voort:

*“ In einer Zeit weltweit waschsender Probleme konzentrieren wir uns in Realismus und Nüchternheit auf das Wesentliche, auf das, was jetzt notwendig ist, und lassen anderes beiseite.”*²⁷⁷

De malaise waarin het Europese integratieproces zich bevond kwam ter sprake tijdens zijn eerste ontmoeting met de nieuwe Franse president Giscard d’Estaing. Schmidt en Giscard wilden het proces nieuw leven inblazen, maar meenden dat gezien de recente ervaringen en de opstelling van Harold Wilson, voorzichtigheid was geboden. Schmidt was evenals Brandt in principe overtuigd van de noodzaak van een Europese Unie en stelde dat Europa van begin af aan als een bovennationaal politiek niveau was bedoeld.²⁷⁸ De prioriteit legde hij echter bij de interne stabilisering van de nationale economieën en het vergroten van de zelfstandigheid van de EG in wereldeconomische en monetaire kwesties.²⁷⁹

Het plan van Monnet om een regelmatig overleg in te stellen van de staats- en regeringsleiders kreeg op initiatief van Giscard d’Estaing en gesteund door Schmidt, tijdens de conferentie in december 1974 te Parijs formeel zijn beslag met de instelling van de Europese Raad (ER). Schmidt begreep de Raad als een crisisinstrument waardoor de EG aan slagvaardigheid zou winnen. In kleine kring zouden de regeringsleiders, ongehinderd door de nationale en Brusselse bureaucratieën, vrijer kunnen communiceren en in zwaarwegende gevallen tot besluitvorming kunnen komen. De voorzitter van de Europese Commissie mocht aanwezig zijn, maar werd in wezen slechts getolereerd.²⁸⁰ Helmut Schmidt stond zeer kritisch ten opzichte van de Europese Commissie. Schmidt en Giscard vermeden Brussel zoveel mogelijk en droegen op deze wijze zelf niet bij aan het verbeteren van het functioneren van de Commissie. De instelling van de Europese Raad bood eveneens een nieuwe mogelijkheid de Commissie te omzeilen.²⁸¹

De ER zou minstens drie maal per jaar bijeenkomen en zowel de Europese Politieke Samenwerking (EPS) als de gemeenschapszaken tot onderwerp hebben. De

²⁷⁷ Eerste regeringsverklaring Helmut Schmidt d.d. 17.05.1974 in: Nicole Leuchtweis, Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt, p. 91.

²⁷⁸ Regeringsverklaring Helmut Schmidt, d.d. 17.05.1974, in: Matthias Schulz, Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt, p. 195 en Nicole Leuchtweis, Deutsche Europapolitik unter Brandt und Schmidt, p. 105 en 92.

²⁷⁹ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 169,170.

²⁸⁰ Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 161.

²⁸¹ Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 77.

eerste bijeenkomst onder de noemer van de ER zou in 1975 te Dublin plaatsvinden. Ter compensatie van de versterking van het intergouvernementele element werd tevens besloten zo spoedig mogelijk directe verkiezingen van het EP in te voeren en het parlement bepaalde bevoegdheden te geven in het wetgevende proces. Daarmee ging een lang gekoesterde wens van de BRD, Nederland en Italië in vervulling. In 1976 werd een akkoord bereikt over de zetelverdeling tussen de lidstaten waarbij de BRD instemde met een kleiner aantal zetels dan op grond van haar bevolkingsgrootte zou mogen worden verwacht. De drie grote landen, Frankrijk, Groot-Brittannië en de BRD kregen allen evenveel zetels toegewezen. De eerste directe verkiezingen zouden uiteindelijk in 1979 worden gehouden, de plannen om grotere bevoegdheden toe te kennen aan het EP kregen in 1975 een zeer beperkte *follow up*.

De Belgische minister-president Tindemans werd tijdens de top te Parijs van december 1974 de opdracht gegeven een nota te presenteren over de structuur van de toekomstige EU. Naar aanleiding van een rondgang langs de lidstaten waarbij hij politici, maatschappelijke groeperingen en publicisten consulteerde, stelde Tindemans vast dat in de BRD werd vastgehouden aan de voorstelling van een Europese federatie. In 1976 legde hij zijn rapport voor. Hij adviseerde door middel van kleine stappen op meer terreinen tot besluiten op basis van gekwalificeerde meerderheid te komen en het EP grotere bevoegdheden te verschaffen. Daarnaast lanceerde Tindemans het concept van het Europa van twee snelheden. Integratiewillige landen zouden vooruit kunnen gaan. Het onderwerp van een Europese constitutie werd bewust niet genoemd gezien de diepgaande crisis waarin Europa zich bevond. Het plan werd in de ER niet serieus besproken en verdween evenals het latere rapport van “De drie wijzen” en het Spierenberg-bericht uit 1979 betreffende institutionele hervormingen, geruisloos van tafel. Aan de tweedeling binnen de EG, te weten de voorstellingen van Europa als confederatie (staatenbond) versus Europa als federatie (bondstaat), was nog niets veranderd. De regering van de BRD hield vast aan het concept van een Europese bondsstaat, de volledige democratisering van de EG met initiatief en wetgevende bevoegdheid voor het Europees parlement en verankering Europese burgerrechten op Europees niveau.²⁸² De positie van de regering Schmidt was geheel in overeenstemming met het SPD-verkiezingsprogramma van 1978 voor de eerste directe verkiezingen van het Europees parlement. Helmut Schmidt ondernam echter geen actie

²⁸² Desmond Dinan, *Ever Closer Union*, p. 77,78 en Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer?*, Helmut Schmidt, p. 199.

om de institutionele structuur een zet in de richting van deze voorstelling te geven. Enerzijds in de wetenschap van de Britse reserves ten aanzien van soevereiniteitsoverdracht aan Europese instellingen en om confrontatie met Frankrijk op dit punt vermijden, anderzijds sprak hij zelf nooit expliciet over een Europese bondsstaat.²⁸³ Helmut Schmidt heeft er naar eigen zeggen op gelet om:

*“...mich nicht an überschwenglichen europäischen Sonntagsreden zu beteiligen, wohl aber im Sinne von Karl Popper’s “piecemeal social engineering” den integrativen Fortschritt der Europäischen Gemeinschaft pragmatisch und zugleich beharrlich voranbringen zu helfen.”*²⁸⁴

De politieke wil tot samenwerking telde voor Schmidt zwaarder dan supranationale instituties. Het constitutionele federalisme wees hij af en hoewel hij Monnet’s toekomstbeeld van een supranationaal Europa onderschreef, was het niet de tijd om zich te richten op dit toekomstbeeld. De gevoelens van teleurstelling met betrekking tot het Europese integratieproces waren naar Schmidts mening vooral aan deze te hoog gespannen verwachtingen te wijten. Een verenigd Europa was een doel dat veel tijd vroeg en waarvoor een zeer lange adem nodig was.²⁸⁵

3.4 Samenvatting/Conclusie

Voorafgaand aan de conclusie volgt nu eerst een samenvatting van de drie besproken Europese beleidsterreinen:

Samenvatting:

Met betrekking tot de EMU stelde Willy Brandt zich in Den Haag in 1969 positief op en hij toonde zich bereid tot de instelling van een Europees monetair reservefonds. Het Wernerplan werd door hem verwelkomd als de Magna Charta van Europa. Brandt steunde de EMU-plannen ondanks het feit dat de economische en monetaire integratie in eigen land niet onomstreden was. Economische en monetaire integratie zou tegelijkertijd vervolgd worden in tegenstelling tot de sterke Duitse voorkeur om eerst de economische harmonisatie ter hand te nemen. De internationale economische omstandigheden waren voor het Wernerplan echter niet bevorderlijk. In deze situatie hielden alle lidstaten de eigen economische belangen scherp in het oog. Zowel Brandt als Schmidt toonden zich assertief in de wens de kosten van de gemeenschap en de

²⁸³ Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer, Helmut Schmidt*, p. 198.

²⁸⁴ Helmut Schmidt, *Die Deutschen und ihre Nachbarn*, p. 165.

²⁸⁵ Jean Monnet, *Memoires*, (1977) p. 67,380,396,422 en daarin voorwoord van Helmut Schmidt (1978) genoemd in: Matthias Schulz, *Vom Atlantiker zum Europäer? Helmut Schmidt*, p. 218.

Duitse bijdrage aan de gemeenschap te beheersen. Zij waren zich ervan bewust dat van de BRD op grond van haar verleden en sterke economische positie de grootste bijdrage werd verwacht. Zij waren in principe bereid grote lasten te dragen, maar stelden, mede gezien de verslechterde economische omstandigheden in eigen land, grenzen aan de Duitse toegankelijkheid. De overige lidstaten zouden zich eveneens inspanningen moeten getroosten. De BRD stond positief ten opzichte van de EMU, maar de economische en monetaire integratie mocht niet ten koste van de Duitse economische positie worden gerealiseerd. Deze opstelling werd hen kwalijk genomen door andere lidstaten en versterkte de al aanwezige angst dat de financieel-economische politiek van de BRD maatgevend zouden worden in de EMU. Met name Frankrijk was niet bereid haar zelfstandigheid op het terrein van de economische politiek op te geven. De dominante economische positie van de BRD stond op deze wijze de voortgang van de economische en monetaire integratie in de weg. Het belang dat de beide kanseliers hechtten aan de uitbreiding van de gemeenschap vond onder andere zijn oorsprong in de overtuiging dat een grotere economische ruimte de positie van de EG zou versterken, maar ook in de wens deze dominantie te verminderen. Beide kanseliers bevorderden de economische stabilisatie van de EG via de monetaire slang en een royale kredietpolitiek. Deze economische politiek lag tevens in het verlengde van de financieel-economische belangen van BRD. Gezien het falen van de EMU werd deze stabilisatiepolitiek buiten de EG om bedreven.

Helmut Schmidt zorgde er in 1974 voor dat de crisisstemming binnen de gemeenschap werd bedwongen door toezeggingen inzake het Regiofonds en de verdeling van de nettobijdrage aan de gemeenschap, waarbij de BRD de grootste lasten voor haar rekening nam. Zo droeg hij er in belangrijke mate aan bij dat Groot-Brittannië betrokken bleef bij de EG. Bovendien probeerde Schmidt in relatie tot Frankrijk conflicten te vermijden over de bijdrage aan de EG. Tijdens het kanselierschap van Schmidt groeide de BRD in een leidende economische en financiële rol binnen de EG.

Eind jaren zeventig bedreigde de Amerikaanse dollarpolitiek de monetaire en economische stabiliteit van de EG. Schmidt kwam tot de conclusie dat de BRD alleen niet in staat was de Amerikaanse economische en financiële politiek te beïnvloeden. Bovendien was hij ervan overtuigd dat de toenemende interdependentie een effectieve nationale monetaire politiek steeds moeilijker maakte. Hij nam daarom het initiatief tot het EMS. Schmidt meende dat op het EMS een gemeenschappelijke economische politiek zou moeten volgen, maar de getoonde bereidheid om te beginnen met de

versterking van de monetaire samenwerking betekende een belangrijke concessie aan de financieel-economische principes van de BRD. Schmidts inspanningen voor het EMS waren niet zonder risico voor zijn positie in eigen land. Het EMS zou echter bijdragen aan monetaire stabiliteit en dat was naar de opvatting van Schmidt zowel in het belang van de BRD als de EG. Het EMS kende geen supranationale structuur, maar werd via ECOFIN en de ER met de EG verbonden. De spilkoersen zouden op basis van unanimiteit worden aangepast. Met dit systeem gaf de BRD aan haar leidende economische en financiële positie in gezamenlijkheid te willen uitoefenen. Op deze wijze werd de financieel-economische verantwoordelijkheid in de EG beter verdeeld en zou het grote economisch gewicht van de BRD minder belastend werken. Het EMS betekende een belangrijke stap voorwaarts in de richting van Europese monetaire solidariteit.

De versterking van de Europese Politieke Samenwerking stond voor Brandt bij zijn aantreden hoog op de agenda. Hij zag de instelling van de EPS als een stap in de richting van een Europese Bondsstaat. De EPS kende een intergouvernementele opzet en stond los van de EG. De samenwerking beperkte zich tot coördinatie en consultatie van de buitenlandse politiek. Brandt hoopte dat de EPS de politieke zelfstandigheid van Europa zou vergroten en zou bijdragen aan de ontspanning tussen Oost en West. Ten aanzien van dit laatste punt boekte de EPS resultaat. De Europese landen kwamen in het OVSE-proces tot gezamenlijk optreden en de EPS droeg ertoe bij dat de *Ostpolitik* van een multilaterale component werd voorzien.

Verder werden in EPS-verband slechts geringe resultaten geboekt. Voor Brandt vormde de trans-Atlantische band en de EG de basis voor de buitenlandse politiek van de BRD, de *Ostpolitik* inclusief. In zijn streven naar een gezamenlijke Europese buitenlandse politiek en het vergroten van de politieke zelfstandigheid van Europa raakte hij echter verstrikt tussen deze loyaliteiten. De VS wenste geen Europese inmenging in grote wereldpolitieke kwesties en verwachtte de onvoorwaardelijke loyaliteit van de BRD. Wanneer de zaken er om spanden koos Brandt, gezien de grote militaire afhankelijkheid van de BRD, voor een positie aan de zijde van de VS. In de loop van dit proces raakte Brandt sterker overtuigd van de noodzaak dat Europa in de toekomst ook met betrekking tot de veiligheids- en defensiepolitiek zou samenwerken. In de nabije toekomst bestond er zijns inziens echter geen alternatief voor de NAVO.

Frankrijk volgde Brandts zelfbewuste optreden kritisch en pogingen van Brandt om de politieke invloed van Europa te vergroten wekten al snel de argwaan dat Brandt

Europa gebruikte voor zijn eigen *Ostpolitik* en deed de angst voor een neutraal Duitsland herleven. Bovendien stond Frankrijk afwijzend ten opzichte van Brandts pogingen om de relatie tussen de VS en Europa te institutionaliseren. Aan de politieke handelingsspeelruimte van de BRD werden door de twee belangrijkste partners duidelijke grenzen gesteld. In algemene zin leidde de gespannen relatie tussen de VS en EU in Europa tot onderlinge verdeeldheid omdat de lidstaten ieder hun eigen positie kozen in dit spanningsveld. De BRD was niet in staat en niet in de positie om deze moeilijkheden effectief het hoofd te bieden, maar dat gold evenzeer voor de andere lidstaten.

Schmidt trad aan op een moment dat het integratieproces zich in een crisistemming bevond en met veel moeite een oplossing was gevonden voor de relatie tussen de EG en de VS. In de politieke praktijk richtte Schmidt zich niet op de versterking van de EPS. Wel werd de EPS verbonden met de aan het begin van zijn ambtstermijn ingestelde ER en spande Schmidt zich in voor de verbetering van de relatie met Frankrijk. Schmidt was in zijn eerste jaren als bondskanselier meer Atlantisch dan Europees georiënteerd. De eenwording van Europa, inclusief een Europese militaire versterking, werd voor Schmidt pas echt van belang op het moment dat de Amerikaanse politiek de economische stabiliteit van de gemeenschap in gevaar bracht en de confrontatiepolitiek van de Sovjet-Unie en de VS de ontspanningspolitiek bedreigde. Bij zijn inzet ten behoeve van het behoud van de status quo in Europa trad Schmidt te voortvarend op. Aan het eind van zijn regeerperiode had Schmidts optreden in Frankrijk weer angst voor een neutraal Duitsland gewekt en vond hij in de VS geen enkel gehoor. Schmidt was de grenzen aan de buitenlandpolitieke handelingsruimte van de BRD uit het oog verloren en raakte bovendien de steun van zijn eigen partij kwijt.

Tot slot volgt de opstelling ten aanzien van de institutionele structuur van de EG. Beide Bondskanseliers hielden vast aan de voorstelling van een Europese Bondsstaat. Voor de Europapolitieke praktijk had het toekomstbeeld van een Europese bondsstaat slechts een geringe betekenis. De idee van de Europese bondsstaat werd dan ook niet uitgewerkt behalve dat Brandt duidelijk maakte dat in Europa ruimte zou zijn voor nationale identiteiten. Aan het begin van zijn ambtstermijn deed Brandt pogingen om de Commissie te versterken en de besluitvorming in de Raad van Ministers op meer terreinen op basis van gekwalificeerde meerderheid van stemmen te laten plaatsvinden. Ook uit de inspanningen voor de EMU en het belang dat aan de ontwikkeling van EU werd gehecht wordt duidelijk dat de ontwikkeling in de richting van een supranationale

structuur door de BRD voor gewenst werd gehouden. De tweedeling binnen de gemeenschap betreffende de toekomstige institutionele structuur maakte voortgang in supranationale richting moeilijk en vooruitgang vond vooral plaats in intergouvernementele richting. Uit de opstelling van de BRD ten aanzien van de ontwikkeling van de institutionele structuur blijkt dat zij grote waarde hechtten aan de democratisering van Europa. Dit komt naar voren uit de politiek met betrekking tot versterking van de positie van het EP, de aandacht voor de Europese sociale politiek en de betekenis van Europa voor de burger.

Het blijft het de vraag in hoeverre de SPD-bondskanseliers zich bewust waren van de gevolgen van de toetreding van Groot-Brittannië. Verbreding en verdieping bleken twee doelen die in de praktijk moeilijk met elkaar te verenigen waren. De beide bondskanseliers aanvaardden deze realiteit met relatief gemak en bezondigden zich niet aan Europees “*Wunschdenken*”.

Zowel Brandt als Schmidt stonden een pragmatische benadering van het integratieproces voor en richtten zich op hetgeen mogelijk was. De samenwerking zelf telde daarbij zwaarder dan de vorm. Het constitutioneel federalisme wezen zij nadrukkelijk af. Van begin af aan waren zij ervan overtuigd dat Europa meer zou moeten inhouden dan een economisch project. In de loop van hun ambtstermijn raakten Brandt en Schmidt sterker overtuigd van de noodzaak van de politieke eenwording van Europa, waarbij zij een gemeenschappelijk veiligheids en defensiebeleid betrokken. Zij waren er echter ook van overtuigd dat de economische en monetaire samenwerking niet automatisch tot de politieke eenwording van Europa zou leiden.

Conclusie

In hoeverre zijn Patersons beweringen dat de SPD het beeld van een supranationaal Europa los liet en dat de Bondsrepubliek zich, tijdens en na de introductie van de *Ostpolitik*, terughoudend zou opstellen met betrekking tot supranationale Europese constructies juist gebleken?

Het is inderdaad zo dat in de periode dat de SPD verantwoordelijk was voor de Europapolitiek van de BRD in de Europese gemeenschap weinig vooruitgang in supranationale richting werd geboekt. Dit was echter slechts zeer ten dele te wijten aan de Europapolitiek van de twee SPD-bondskanseliers.

Met betrekking tot de economische en monetaire integratie kan geconcludeerd worden dat zowel Willy Brandt als Helmut Schmidt, ondanks de sterke economische

positie van de BRD, de economisch en financiële doelen van de BRD in een Europees kader stelden. Dat de EMU plannen geen doorgang vonden was vooral te wijten aan de slechte internationale economische omstandigheden en de onzekerheid ten gevolge van het einde van het Bretton Woodssysteem. Een flexibelere c.q. royalere Duitse opstelling had de EMU waarschijnlijk niet kunnen redden. De EMS kende geen supranationale structuur, maar via het EMS gaf de BRD aan haar leidende economische en financiële positie in gezamenlijkheid te willen uitoefenen. Daarmee leverde Schmidt een belangrijke bijdrage aan de versterking van de Europese monetaire solidariteit en nam hij de vrees voor Duitse dominantie gedeeltelijk weg.

Op het gebied van de EPS kan geconcludeerd worden dat, in tegenstelling tot hetgeen Paterson verwachtte, voor zowel Brandt als Schmidt geen principiële tegenstelling bestond in de versterking van het West-Europese integratieproces en de *Ostpolitik*. Het Europese integratieproject werd niet gezien als een manier om het Westen te versterken ten opzichte van de Sovjet-Unie. Europese samenwerking diende de ontspanning in Europa te bevorderen. Mede door de inspanningen van de BRD werd de EPS in het leven geroepen. De bondskanseliers zochten steun bij de Europese partners voor de *Ostpolitik* en spande zich met succes in voor een gezamenlijke ontspanningspolitiek. De EPS bleef in de kinderschoenen steken omdat de mogelijkheden van Europa en de BRD in het bijzonder, om eigen buitenlandpolitieke standpunten in te nemen gedurende de Koude Oorlog zeer beperkt waren. Daar was niet zozeer de *Ostpolitik* debet aan of een te zelfbewust optreden van de BRD, maar de afwijzende houding van de VS. Toenemende spanning in de Oost-West-verhoudingen betekende dat de Europese NAVO-bondgenoten zich aan de zijde van de VS moesten scharen en deze druk werd door de BRD het sterkst gevoeld. In het spanningsveld tussen de EG en de VS kozen de Europese lidstaten bovendien ieder een eigen positie, waardoor gemeenschappelijk optreden niet mogelijk was. Op het moment dat zij niet gesteund werden door de VS raakten zowel Brandt als Schmidt sterker overtuigd van de noodzaak van de Europese politieke aaneensluiting, inclusief een gemeenschappelijke Europese veiligheids- en defensiepolitiek. Ontspanning in Europa en de *Ostpolitik* mochten niet in gevaar worden gebracht. Een assertieve Duitse politiek was in de context van de Koude Oorlog echter niet mogelijk. Zelfstandig optreden van de BRD leidde, ondanks alle betoonde aan de Westerse partners betoonde loyaliteit, gezien de *Ostpolitik* al snel tot angst voor Duits neutralisme.

Met betrekking tot de institutionele structuur van de gemeenschap hielden de beide kanseliers vast aan de toekomstvoorstelling van een Europese bondsstaat. Voor de politieke praktijk had dit slechts een geringe betekenis. Gezien de tweedeling in de gemeenschap was vooruitgang in supranationale richting niet mogelijk. Het blijft daarom de vraag in hoeverre de Bondsrepubliek bereid zou zijn geweest tot soevereiniteitsoverdracht indien de omstandigheden anders waren geweest. Bovendien blijft de vraag open in hoeverre Brandt en Schmidt zich bewust waren van de consequenties die de toetreding van Groot-Brittannië voor de ontwikkeling van de gemeenschapsstructuur zou hebben. Vooruitgang vond in de onderzochte periode vooral in intergouvernementele richting plaats. Bij deze situatie legden Brandt en Schmidt zich neer. Daarbij bleven zij ijveren voor de democratisering van Europa en hierin klinkt de sterke parlementair-democratische traditie van de SPD door. Ook de betekenis van Europa voor de burger mocht niet worden vergeten. Aan Europa zou gewerkt moeten worden langs de weg van de geleidelijkheid.

Patersons verwachtingen zijn grotendeels weerlegd. De introductie en implementatie van de *neue Ostpolitik* leidde niet tot een terughoudende Duitse Europapolitiek. Naar Patersons mening zou het streven van Brandt naar een *gesamt europäische Friedensordnung* de versterking van het West-Europese integratieproces in de weg staan. De *Ostpolitik* betekende echter geen afscheid van het streven naar de Duitse eenwording en geen afscheid van het Duitse Europese engagement. Volgens de beide SPD-bondskanseliers behoorde het Europese integratieproces bij te dragen aan ontspanning tussen Oost en West en in ieder geval aan het behoud van de status quo in Europa. Daarmee zou de toenadering tussen de beide Duitse staten en de uiteindelijke hereniging worden bevorderd. De binding van de BRD aan het Westen zagen Brandt en Schmidt als voorwaarde voor deze politiek. Het West-Europese integratieproces behield in de periode dat de SPD verantwoordelijk was voor de Europapolitiek van de BRD haar belang als één van de twee pijlers van de buitenlandse politiek van de BRD.

Bovendien kan worden opgemerkt dat het integratieproces complexer verloopt dan in de jaren zeventig nog werd verondersteld. Paterson legde de nadruk op ontwikkeling in supranationale richting. Vooruitgang c.q. versterking werd min of meer gelijk gesteld aan ontwikkeling in supranationale richting. Dit verhult echter dat vooruitgang in intergouvernementele richting en zelfs mislukte plannen kunnen bijdragen aan het integratieproces. De plannen voor de EMU en de EU waren van

belang voor de gedachteontwikkeling binnen de EG. Tijdens de top van Parijs in 1972 werd vastgelegd dat Europa een politieke dimensie zou moeten hebben en bovendien een verband gelegd tussen de EG en de burgers. De ER gaf de EG de benodigde leiding, de EPS betekende een begin van afstemming van buitenlandsbeleid en het EMS het begin van monetaire solidariteit. Op deze zaken kon de jaren daarna worden voortgebouwd.

Tot slot een opmerking over het eensgezinde wetenschappelijk oordeel over de Europapolitiek van de “oude” Bondsrepubliek. Het is inderdaad zo dat de consensus zou doen vergeten dat de Europapolitiek van de BRD, in ieder geval in de periode dat de SPD aan de macht was, zich ook kenmerkte door een zakelijke benadering. De SPD-bondskanseliers stelden zich niet altijd terughoudend op, stelden grenzen aan de Duitse vrijgevigheid en verloren de nationale belangen niet uit het oog. Willy Brandt en Helmut Schmidt hadden oog voor de beperkingen van het proces en waren ervan overtuigd dat de eenwording van Europa een geleidelijk en moeizaam proces was.

Zij voerden echter een overwegend constructieve Europese politiek, toonden zich voorstanders van de versterking van het Europese integratieproces en waren bereid tot offers om deze vooruit te brengen. Deze pro-Europese overtuiging kwam mede voort uit het besef van de Duitse politieke schuld voor de wandaden tijdens het Derde Rijk. De BRD had de opdracht zich verzoenend op te stellen naar de Europese landen en de angst voor Duitsland weg te nemen. Deze gedachte lag ook ten grondslag aan de *Ostpolitik*. Ook de SPD meende dat Europa de vrede zou moeten dienen. Daarnaast bestond eveneens de overtuiging dat het integratieproces in het belang was van de BRD. Economische overwegingen en de gedachte dat Europa, en daarmee de BRD, aan politieke zelfstandigheid zou moeten winnen, waren voor Brandt en Schmidt evenzeer legitieme redenen om het integratieproces te steunen.

CONCLUSIE

Een Verenigd Europa was van 1945 tot 1982 een belangrijke doelstelling voor de SPD. Een werkelijk nieuw Europa, het door de partij gepropageerde Europa als *Dritte Kraft*, een socialistisch democratisch Europa op basis van vrije en gelijkwaardige staten, bleek in de context van de Koude Oorlog een onhaalbare doelstelling. Pas nadat de partij de socialistische doctrines los liet en accepteerde dat de Duitse hereniging alleen vanuit de binding aan het Westen gerealiseerd zou kunnen worden, accepteerde de partij het West-Europese integratieproces.

De *Ostpolitik* verminderde de steun voor het West-Europese integratieproces niet. Het Europese integratieproces diende niet ter versterking van het Westen in de strijd tegen het communisme, zoals in de jaren vijftig door Adenauer was gepropageerd, maar diende in de opvatting van de SPD-bondskanseliers de ontspanning tussen Oost en West te bevorderen. Wanneer de tegenstelling tussen Oost en West zou zijn overwonnen zou de eenheid van Europa en de eenheid van Duitsland hersteld kunnen worden.

Willy Brandt en Helmut Schmidt stelden zich positief op ten opzichte van de versterking van het Europese integratieproces en droegen bij aan de verdere ontwikkeling van de gemeenschap. Daarbij verloren zij de nationale belangen niet uit het oog en richtten zij zich op hetgeen mogelijk was. Een Europese bondsstaat bleef het streven, maar deze zou langs de weg der geleidelijkheid en in overeenstemming met de Europese partners bereikt moeten worden.

Met de nadruk op het bevorderen van de democratisering van de gemeenschap, het Europese sociale beleid en hun pleidooi voor de uitbreiding brachten zij een aantal traditionele SPD-standpunten naar voren. Met deze aandacht voor de betekenis van Europa voor de burgers leverde de SPD een belangrijke bijdrage aan de toekomst van Europa.

LIJST MET AFKORTINGEN

APO	Ausser Parleментарische Opposition
Benelux	België, Nederland en Luxemburg
CDU/CSU	Christlich Demokratische Union Deutschlands /Christlich-Soziale Union in Bayern e.V.
CVSE	Conferentie voor veiligheid en samenwerking in Europa, vanaf 1975:
OVSE	Organisatie voor veiligheid en samenwerking in Europa
ECU	European Currency Unit
ECOFIN	Raad van minister van Economische Zaken en Financiën
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EG	Europese Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EDG	Europese Defensie Gemeenschap
EMU	Economische en Monetaire Unie
EMS	Europese Monetaire Unie
EPU	Europese Politieke Unie
EP	Europees Parlement
EPS	Europese Politieke Samenwerking
ER	Europese Raad
EROF	Europees Regionaal Ontwikkelingsfonds
ESF	Europees Sociaal Fonds
EU	Europese Unie
Euratom	Europese gemeenschap voor Atoomenergie
FDP	Freie Demokratische Partei
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
NAVO	Noord Atlantische Verdragsorganisatie

NPD	Nationaldemokratische Partei Deutschlands
OEES	Organisatie voor Europese Economische Samenwerking
RAF	Rote Armee Fraktion
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
VN	Verenigde Naties

LITERATUURLIJST

- Arnold, Hans, *Willy Brandt und Europa*, Schriftenreihe Heft 13 Bundeskanzler Willy Brandt-Stiftung (Berlijn 2006)
- Ackermann, Ulricke, *Sündenfall der Intellektuellen. Ein deutsch-französische Streit von 1945 bis heute* (Stuttgart, 2000)
- Aus Politik und Zeitgeschichte – Beilage zur Wochenzeitung das Parlament* nr 11, 2004
- Bender, Peter, Deutsche Europapolitik im Zeitalter des kalten Krieges 1945-1989/90, voordracht uitgesproken op 2 juli 2004 tijdens congres *Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. In: *Jahrbuch Niederlande Studien 2004*
- Benz, Wolfgang, Kurt Schumacher's Europakonzeption in: Ludolf Herbst, Werner Bühner en Hanno Sowade, *Von Marshallplan zur EWG. Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (München 1990)
- Benz, Wolfgang, *Die Gründung der Bundesrepublik. Von Bizone zum souveränen Staat* (5e druk; München 1999)
- Brands, Maarten, *De uitbaters van herberg "De gemiste kans" Duitse intellectuelen en het politieke tekort* Afscheidscollege op 20 november 1998 Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1999)
- Brandt, Willy, gesprek in: *Der Spiegel* 27.09.1971, geciteerd in : Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Frankfurt a/M 2003)
- Brandt, Willy, *Begegnungen und Einsichten, Die Jahre 1960-1975* (Hamburg, 1976)
- Brandt, Willy, *Erinnerungen*, (Frankfurt a/M. 1989)
- Dinan, Desmond, *Ever closer Union, An introduction to European integration* (New York 1999)
- Dinan, Desmond, *Europe recast, a History of European Union* (Basingstoke 2004)
- Doering-Manteuffel, Anselm, *Wie Westlich sind die Deutschen? Amerikanisierung und Westernisierung im 20. Jahrhundert* (Göttingen 1999)
- Hacke, Christian, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Neuausgabe, Frankfurt a/M 2003)
- Hanrieder, Wolfram F., *Deutschland, Europa, Amerika, Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994*, (2e druk, Paderborn 1995)
- Heinemann, Siegfried, Sozialdemokratische Partei Deutschlands, in: Richard Stöss (red.), *Parteien Handbuch Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945 -1980, Band 2* (Opladen 1984)
- Hofmann, Arne, *The emergence of détente in Europe, Brandt, Kennedy and the formation of Ostpolitik*, (Abingdon, Oxon 2007)
- Hüttmann, Martin Grosse en Christian Roth, Die Europapolitik der SPD vor der deutschen Ratpräsidentschaft – erste Orientierung in der Regierungsverantwortung in: *Policy making im Parteienstaat*_WIP Occasional Paper nr 3, 1998, uit serie: Occasional Papers des Arbeitsbereich Politische Wirtschafttlehre und Vergleichende Politikanalyse, Institut für Politikwissenschaft Universität Tübingen
- Jackson, Robert en Georg Sorensen, *Introduction to international relations. Theories and approaches* (3e druk; Oxford 2007)
- Noss, Holger e.a. Juso Kreisverband (red), *Das SPD Buch, Organisation, Geschichte und Personen im Überblick. Sonderteil „100 Jahre Jusos“ 1904-2004* (Birkenfeld 2004)
- König, Mareike en Matthias Schulz, Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung: Trends und Kontroversen der Integrationshistoriographie, in:

- Mareike König en Matthias Schulz (red.) *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)
- Krüger, Peter, Europabewusstsein in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, in: Rainer Hudemann, Hartmut Kaelbe, Klaus Schwabe (red.), *Europa im Blick der Historiker, Historische Zeitschrift Beiheft 21* (München 1995)
- Krüger, Peter, Europäische Identität und Europapolitik in den Anfängen der Bundesrepublik in: Mareike König en Matthias Schulz (red.) *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)
- Leuchtweis, Nicole, Deutsche Europapolitik zwischen Aufbruchstimmung und Weltwirtschaftskrise: Willy Brandt und Helmut Schmidt, in: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen 2002)
- Lipgens, Walter, *Die Anfänge der Europäischen Einigungspolitik 1845-1950, I. Teil: 1945-1947* (Stuttgart 1977)
- Loth, Wilfried, Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung in: H. Mommsen, *Der lange Weg nach Europa* (München 1992)
- Loth, Wilfried, Deutsche Europa Konzeption in der Eskalation des Ost-West Konflikts 1945-1949, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, nr 35, (1984)
- Loth, Wilfried, Die Europa-Bewegung in den Anfangsjahren der Bundesrepublik in: Ludolf Herbst, Werner Bühner und Hanno Sowade, *Vom Marshallplan zur EWG Die Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in die westliche Welt* (München 1990)
- Marshall, Barbara, *Willy Brandt: A Political Biography*, (Basingstoke 1997)
- Mauß, Hans W., Die prekäre Kontinuität: Deutsche Außenpolitik zwischen Pfadabhängigkeit und Anpassungsdruck, in: Manfred M. Schmidt en Reimut Zohlnhöfer (red.), *Regieren der Bundesrepublik Deutschland. Innen- und Außenpolitik seit 1989* (Wiesbaden 2006)
- Maurer, Andreas, Der Wandel europapolitische Grundorientierungen nationaler Parteien in der Europäische Union, in: Matthias Jopp, Andreas Maurer, Heinrich Schneider (red.), *Europapolitische Grundverständnisse im Wandel. Analysen und Konsequenzen für die politische Bildung* (Bonn 1988)
- Merseburger, Peter, *Der schwierige Deutsche, Kurt Schumacher. Eine Biographie* (Stuttgart 1995)
- Merseburger, Peter, *Willy Brandt, 1913-1992. Visionär und Realist* (München 2002, Sonderausgabe 2006)
- Meyer, Cristoph, *Herbert Wehner, Biographie* (München 2006)
- Müller, Wolfgang, *Die europapolitischen Vorstellungen von Kurt Schumacher 1945-1952. Eine Alternative für Deutschland und Europa?* (Stuttgart 2003)
- Müller-Brandeck-Bocquet, Gisela (red.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen 2002)
- Müller-Brandeck-Bocquet, Gisela en Corina Schukraft, 50 Jahre deutsche Europapolitik. Ein Resümee, in: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen 2002)
- Nijhuis, Ton, Duitsland een onmachtig land?, in: *Internationale Spectator*, september 2001, nr 9
- Nijhuis, Ton, Een oud land – een nieuw imago, Duitslands succesvolle politiek van image building na de Tweede Wereldoorlog, in: *Internationale Spectator*, juli/augustus 2002, nr 7/8

- Paterson, William E., *The SPD and European integration* (Farnborough 1974)
- Potthoff, Heinrich en Miller, Susanne, *Kleine Geschichte der SPD 1848-2002* (8e druk, Bonn 2002)
- Reef, J., Die Europapolitik der Liberalen in Deutschland und in den Niederlanden. Ein Vergleich, in: Jac. Bosman (red.) *Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster, Hamburg 1996)
- Rinke, Bernhard, *Die beiden großen deutschen Volksparteien und das "Friedensprojekt Europa": Weltmacht, Zivilmacht, Friedensmacht?* (Baden-Baden 2006)
- Risse, Thomas en Daniella Engelmann-Martin, Identity politics and European integration. The case of Germany in: Anthony Pagden, *The idea of Europe from antiquity to the European Union* (Cambridge 2002)
- Rogosch, Detlef, Sozialdemokratie zwischen nationaler Orientierung und Westintegration 1945-1957 in: Mareike König en Matthias Schulz (red.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)
- Rood, Jan Q.Th., *Een einde aan de Europese integratie? Kanttekeningen bij het staatscentrisch paradigma in het integratiedebat* (Den Haag 2001)
- Ruge, Undine, *Die Erfindung des „Europa der Regionen“, Kritische Ideengeschichte eines konservativen Konzepts* (Frankfurt a/M 2003)
- Schild, Joachim, Europäisierte Nationalstaaten. Deutschland und Frankreich im europäischen Mehrebenensystem, in: Michael Meimeth en Joachim Schild, *Die Zukunft von Nationalstaaten in der europäischen Integration. Deutsche und französische Perspektiven* (Opladen 2002)
- Schildt, Axel, *Zwischen Abendland und Amerika, Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München 1999)
- Schmidt, Helmut, *Die Deutschen und ihre Nachbarn Menschen und Mächte II*, (Berlin, 1990)
- Schmidt, Helmut, Regeringsverklaring in de Bondsdag d.d. 17 mei 1974, in: Hacke, Christian, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Ulm, 2003)
- Gerhard Schröder, *Entscheidungen Mein Leben in der Politik*, (Hamburg 2006)
- Schukraft, Corina, Die Anfänge deutscher Europapolitik in den 50er Jahren und 60er Jahren: Weichenstellungen unter Konrad Adenauer und Bewahrung des Status quo unter seinen Nachfolger Ludwig Erhard und Georg Kiesinger, in: Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Deutsche Europapolitik von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Opladen 2002)
- Schulz, Matthias, Vom ‚Atlantiker‘ zum ‚Europäer‘? Helmut Schmidt, deutsche Interessen und die europäische Einigung, in: Mareike König en Matthias Schulz (red.) *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)
- Schwarz, H.P., *Die Ära Adenauer 1949-1957* (Stuttgart 1981)
- Schwelien, Michael, *Helmut Schmidt Ein Leben für den Frieden*, (Hamburg, 2003)
- Terlouw, J.D., *Duitslands rol in de wereld* (Maastricht 2008)
- Vanke, Jeffrey, Consensus for integration: Public opinion and European integration in the Federal Republic, 1945-1966, in: Mareike König en Matthias Schulz (red.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)
- Weidenfeld, Werner en Wolfgang Wessels (red.) *Europa von A bis Z* (Berlin 2005)

Wilkens, Andreas, Willy Brandt und die europäische Einigung, in: Mareike König und Matthias Schulz (red.), *Die Bundesrepublik Deutschland und die europäische Einigung, 1949-2000. Politische Akteure, gesellschaftliche Kräfte und internationale Erfahrungen* (Stuttgart 2004)

Winkler, Heinrich August, *Der lange Weg nach Westen. 2. Band, Deutsche Geschichte vom ‚Dritten Reich‘ bis zur Wiedervereinigung*, (5e druck; München 2002)

LITERATUUR EN BRONNEN INTERNET

- Brandt, Willy, eerste regeringsverklaring d.d. 28 oktober 1969 in de Bondsdag, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Brandt, Willy, Rede voor het Europees Parlement te Straatsburg d.d. 13 november 1973, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Brandt, Willy, Rede voor de Bondsdag d.d. 13 maart 1974, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Brandt, Willy, Rede voor de Bondsdag d.d. 28 maart 1974, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Jerabek, M., Das vereinte Deutschland und ‚neue‘ deutsche Außenpolitik. Diskussion in den 90er Jahren, in: *Studia Germanica et Austriaca, E-hefte für Zeitgeschichte*, nr 2/herfst 2002
- Schmidt, Helmut, Regeringsverklaring in de Bondsdag d.d. 14 februari 1973, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Schmidt, Helmut, Regeringsverklaring in de Bondsdag d.d. 23 januari 1974, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Schmidt, Helmut, Rede voor de Bondsdag d.d. 21 december 1978, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Schmidt, Helmut, Rede voor de Bondsdag d.d. 17 januari 1980, www.ena.lu, geraadpleegd juni 2008
- Wessels, Wolfgang, *Jean Monnet – Mensch und Methode*, publicatie in: *Reihe Politikwissenschaft, Institut für Höhere Studien Wien* (mei 2001), op: www.ihs.ac.at/publications, geraadpleegd juni 2008
- Winkler, Heinrich August, *Deutschland, Europa und der Westen*, voordracht 26 januari 2004 te Berlijn, op <http://library.fes.de/fulltext/historiker>